

KARSAI LÁSZLÓ

A holokauszt és a történészek az 1980-as évektől napjainkig*

A (nyugat)német történészvita, 1986–1987

A híres német történészvita, a „Historikerstreit” előzményének tekinthető, hogy még 1984-ben Helmuth Kohl német kancellár meghívta Ronald Reagan amerikai elnököt, hogy a második világháború 40. évfordulóján közösen látogassanak el a bitburgi német katonai temetőbe. Reagan elfogadta a meghívást, talán nem tudta, hogy ebben a temetőben Waffen SS-katonákat és -tiszteket is eltemettek. Amikor az amerikai elnök 1985 tavaszi programja nyilvánosságra került, az USA-ban is komoly felháborodást váltott ki, zsidó szervezetek mellett amerikai veteránok is tiltakoztak. Reagan először megmakacsolta magát, még arra sem volt hajlandó, hogy valamiféle gesztusként legalább egy koncentrációs tábort is felkeressen. Még az is elhangzott, hogy a Waffen SS-be besorozottak ugyanúgy Hitler áldozatai voltak, mint a haláltáborokban elpusztított zsidók. Amikor Elie Wiesel egy nagyhatású nyílt levélben figyelmeztette Reagant, hogy neki az áldozatok oldalán van (lenne) a helye, még nagyobb lett a felháborodás és a tiltakozás. Végül megváltoztatták a programot, és Kohllal együtt felkeresték a bergen-belseni koncentrációs tábort is.

A történészvita kirobbantója 1986-ban a neves német történész, Ernst Nolte volt, aki több, szándékosan provokatívan meg-

* Jelen tanulmány egy historiográfiai áttekintés második része. Az első rész korábban megjelent, lásd: A holokauszt és a történészek – historiográfiai vázlat. *Mozgó Világ*, 2020/7–8. 139–157.

fogalmazott rövid esszéjében néhány teljesen legitim és több vitatható, illetve bizonyíthatatlan és téves állítást fogalmazott meg a nációkkal, a Harmadik Birodalommal és a zsidókérdés „végső megoldásával” kapcsolatban.¹ Abban biztosan igaza volt, hogy ha csak a zsidók üldözésére és lemészárlására fókuszálunk, akkor elterelődik a figyelem például az eutanáziaprogramról vagy a német fogságban elpusztult 3 millió szovjet hadifogolyról. Azzal is egyet lehet érteni, hogy nem a nagytőkések juttatták hatalomra Hitlert. Nolte úgy vélte, hogy nem lehet a nemzetiszocialista rezsim bűneit az előzményei, sőt, volt, hogy úgy fogalmazott, az okai nélkül tárgyalni. Szerinte hatalmas mennyiségű szakirodalom állt már az érdeklődők rendelkezésére az 1920-as évektől a tömeges deportálásokról, kivégzésekről, kínzásokról, haláltáborokról, „objektív kritériumok” alapján kijelölt embercsoportok likvidálásáról. Nolte állításait kérdések formájában fogalmazta meg: Talán nem csak azért hajtották végre Hitler és a nemzetiszocialisták „ázsiai” akcióikat, mert magukat egy hasonló „ázsiai” akció potenciális vagy valóságos áldozatainak tekintették? A Gulag-szigetcsoporthoz nem volt eredetibb, mint Auschwitz? A bolsevikok „osztálygyilkossága” nem volt logikai és ténybeli előzménye a nemzetiszocialisták „faji gyilkosságainak”?² Leszögezte, hogy Auschwitz nem a hagyományos antiszemitizmus eredménye, hanem reakció volt az orosz forradalom idején elkövetett tömeggyilkosságokra. Jóval irracionálisabb volt annál, mint amit másolt, hiszen abszurd volt a feltevés, hogy a zsidók valaha is a német burzsoáziát vagy éppenséggel a német népet ki akarták volna irtani. Ugyanakkor jóval borzalmasabbnak is bizonyult, hiszen emberi lényeket iparszerű módon semmisítettek meg. Végül pedig visszataszítóbb is volt, hiszen csak feltételezéseken alapult.³

¹ Nolte legfontosabb cikke *Vergangenheit, die nicht vergehen will* címmel a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban jelent meg 1986. június 6-án.

² Ernst NOLTE: A Past that Will not Pass Away. A Speech it Was Possible to Write, but not to Present. *Yad Vashem Studies*, 19 (1988) 65–73.

³ Uó: Between Historical Myth and Revisionism? The Third Reich from the Perspective of 1980. *Yad Vashem Studies*, 19 (1988) 49–63.

Jürgen Habermas filozófus-szociológus, Adorno tanítványa nemcsak Noltéval, hanem azokkal a történészekkel is vitába szállt, akik szerinte megpróbálták tisztára mosni, mentetetni, az apologetika határáig megmagyarázni a náci rendszer bűneit.⁴ Határozottan kijelentette, hogy nem lehet a világháborús halottakra együtt, egyformán emlékezni. Nem lehet egyszerre gyászolni az áldozatokat és az elkövetőket. Rámutatott, hogy Nolte gondolatmenetéből akár az is következhet, hogy a haláltáborokban szolgáló SS-ek is csak áldozatok voltak. Aki délelőtt a bergensbelseni koncentrációs lágerbe látogat, délután pedig a bitburgi német katonai temetőbe, akkor érezheti kényelmesen magát, ha úgy véli, hogy végül is a második világháborúban az amerikai és a német katonák egy oldalon, a bolsevikok ellen harcoltak. Hillgruber német történészt főleg azért bírálta, mert a világháború utolsó időszakáról (1944–1945) írott könyvében a kelet-európai németek elűzését, a nők tömeges megerőszakolását, a civilek sokaságának lemészárlását a Vörös Hadsereg „bosszúorgiájának” nevezte.⁵ Hillgruber szerint nincs különbség a zsidó holokauszt és az előbb felsorolt események között. Arról nem ejtett szót, hogy ameddig a német keleti front kitarzott, a nácik addig is ölhatték a lágerekben a foglyaikat. Ráadásul a németek elűzése nem valamiféle „válasz” vagy bosszú volt a koncentrációs táborokban elkövetett bűnökre, és azt is ki kellett volna emelnie, hogy a németek millióit nem elűzték (kitelepítették, deportálták), hanem azok még jóval a Vörös Hadsereg megérkezése előtt Nyugatra menekültek. Abban viszont egyet lehet érteni Hillgruberrel, hogy Európa végül is veszített a második világháborúban, mert a sztálini Szovjetunió be tudott nyomulni Nyugat-Európába. Még pontosabban fogalmazva: amiért 1939-ben Anglia és Franciaország hadat üzent Németországnak, azt nem sikerült elérniük: nem tudták Lengyelország függetlenségét, szabadságát megvédeni, és

⁴ Jürgen HABERMAS: A Kind of Indemnification. The Tendencies toward Apologia in German Research on Current History. *Yad Vashem Studies*, 19 (1988) 75–92.

⁵ Andreas HILLGRUBER: *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. W. J. Siedler Verlag, München, 1986.

az őket is fenyegető náci Németország helyébe a Szovjetunió lépett. Ebben az értelemben az igazi világháborús „győzelem”, egyben a valódi felszabadulás a kelet-európai szovjet érdekszférába került országok számára csak 1989–1990-ben következett be.

Nem csak német történészek szólaltak meg a történészvitában. Yisrael Gutman izraeli történész komoly tanulmányban bírálta Nolte állításait, érvelési módszerét.⁶ Rámutatott, hogy Nolte nem most, hanem már korábbi műveiben is tett alaptalan összehasonlításokat például a cionizmus és a nácizmus, vagy az amerikaiak vietnámi hadviselési módszerei és a náci haláltáborok között. Például azt állította, hogy amit az USA hadserege Ázsiában művel, az kegyetlenebb, mint Auschwitz volt. Nolte szerint a cionizmus nem más, mint szentesített, engedélyezett antiszemitizmus, hiszen a nácik is csak ki akarták telepíteni, egy államba összegyűjteni a zsidókat, akiket nem egy vallási csoport tagjainak, hanem egy népnek tekintettek.

Nolte gyakran hivatkozott a történészvita során arra, hogy félreértették, félremagyarázták őt, és kilátásba helyezte, hogy majd új könyvében tisztázza álláspontját, és elosztatja a félreértéseket. Amikor az „európai polgárháborúról”, a nacionalizmus és a bolsevizmus összecsapásáról szóló könyve megjelent, kiderült, hogy bírálói egyáltalán nem értették félre.⁷ Most már még nagyobb hangsúllyal idézte Chaim Weizmann-nak, a Cionista Világszövetség elnökének 1939. szeptemberi levelét, amelyben kijelentette, hogy a háborúban a zsidók a demokráciák oldalán állnak. Nolte ezt „a zsidók” Németország elleni hadüzeneteként értékelte, és ezzel próbálta magyarázni a zsidók tömeges lemeszárlását. Szerinte e levél nyilvánosságra kerülésétől kezdve Hitlernek joga volt a zsidókat hadifogolyként, ellenséges állampolgárokként kezelni, internálni, úgy, mint az USA-ban tették az ott élő japánokkal, a britek pedig a Nagy Britanniában élő német állampolgárokkal. Az Einsatzgruppék 1941-es tömegmészárlásait megpróbálta azzal indokolni, hogy a zsidók partizánmozgal-

⁶Yisrael GUTMAN: Nolte on Revisionism. *Yad Vashem Studies*, 19 (1988) 115–149.

⁷Ernst NOLTE: *Der europäische Bürgerkrieg, 1917–1945. Nationalismus und Bolshevismus*. Ullstein Verlag, Berlin, 1987.

mat szerveztek, irányítottak, harcoltak a német hadsereg háta mögött. Állításait nem volt nehéz Gutmannak cáfolni: Weizmann nem beszélhetett valamennyi zsidó nevében, még a zömükben asszimiláns német vagy osztrák zsidók nevében sem. A cionista mozgalom sokrétű, megosztott volt, Weizmann csak az egyik irányzat vezetője volt. 1941-ben a partizánmozgalom kibontakozása előtt hosszú hónapokkal elkezdtek halomra gyilkolni a zsidókat a megszállt szovjet területeken. Arra pedig Otto Dov Kulka, izraeli történész mutatott rá, hogy Nolte még ennél is tovább ment, amikor több mint egymillió zsidó, zömmel gyerekek, nők és öregek lemészárlását a keleti front mögötti területeken „az ellenséggel vívott küzdelem legradikálisabb és legelső próbáinak példájának” nevezte.⁸

Gutman felhívta a figyelmet arra, hogy a Harmadik Birodalom történetének revíziójára, egyfajta „normalizált” történeti kép kialakítására törekvők két fő irányzatra oszthatók. Jó részük elismeri (Nolte sem tagadta) a nácik által elkövetett bűnöket, de a hangsúlyt igyekeznek a „pozitív aspektusokra” helyezni: a haladó társadalmpolitikára, a társadalmi osztályok közötti különbségek csökkentésére stb. Mások azzal indokolják, sőt mentegetik a nácik által elkövetett bűnöket, hogy mások, más korokban is elkövettek hasonló tömegmészárlásokat. Nolte azt állította, hogy a bolsevikoktól való félelem indította Hitlert a zsidók lemészárlására, de ezzel kapcsolatban egyetlen meggyőző bizonyítékot sem tudott felmutatni, bár hosszan ecsetelte a szovjet polgárháború borzalmait. Ha Hitler valahonnan valamiféle inspirációt szeretett volna szerezni, akkor éppen a zsidók tömeges lemészárlása, elűzése terén szellemi „elvtársai” a jobboldali fehérgárdista különítményesektől tanulhatott volna sokat, nem a bolsevikoktól. Hitler és a zsidókérdés „végső megoldásában” döntő szerephez jutott közvetlen harcostársai nyilvánvalóan antikommunisták voltak, és biztosan rendelkeztek információkkal például a Cseka terrorjáról is. Ezt viszont nem félelemmel, hanem mély megvetéssel, lenézéssel kezelték. Erre jó példa az úgynevezett

⁸ Otto Dov KULKA: Singularity and its Relativization: Changing Views in German Historiography on National Socialism and the „Final Solution”. *Yad Vashem Studies*, 19 (1988) 152–186.

„Generalplan Ost”. 1940. május 25-én Himmler *Gondolatok a keleti idegen népekkel való bánásmódról* címmel memorandumot terjesztett Hitler elé. Ebben javasolta, hogy a Németországhoz csatolt volt lengyel területeken élő mintegy 8 millió, és a Lengyel Főköormányzóságban élő 15 millió, etnikailag igen kevert népességből „halásszák ki” az etnikailag értékeseket, akiket a Birodalomba kell szállítani, és ott asszimilálni. A fajilag nem értékes egyedeket a Főköormányzóság területére kell átszállítani, ők munkaerő-tartalékokat képezhetnek. Himmler kifejezte reményét, hogy az „összes zsidó Afrikába vagy más egyéb gyarmatra való kivándorlásának lehetősége révén a zsidók fogalma teljesen megszűnik”. Kifejtette: a keleti nem német népek gyermekei négy osztálynál többet nem végezhetnek, elég, ha számolni megtanulnak ötszázig, le tudják írni a saját nevüket, és megtanulnak feltétel nélkül engedelmeskedni a németeknek, olvasni már nem kell tudniuk. Fajilag értékes gyermekek szülei kérhetik, hogy gyermekeik továbbtanuljanak, őket gondos szelektálás után Németországba viszik és szüleiktől elszakítva nevelik. Himmler hozzáfűzte: „Bár minden egyéni eset kegyetlennek és tragikusnak tűnhet, de ez a módszer – legmélyebb meggyőződésünk szerint – finomabb és jobb, ha elvetjük mint lehetetlen és nem német, bolsevik módszert egy nép fizikai megsemmisítését.”⁹

Nolte a bolsevikokat egész társadalmi osztályok totális fizikai megsemmisítésével vádolta. Lenin és elvtársai célkitűzése nem valamennyi burzsoá, földesúr, arisztokrata fizikai megsemmisítése, hanem a gyárak, földek, bankok, bányák államosítása, a magántulajdonon alapuló kizsákmányoló osztálytársadalom megszüntetése volt. Ha egy gyártulajdonos hajlandó volt mérnökként saját gyárában tovább dolgozni, szakértelmét örömmel hasznosították. A kulákok vagy az arisztokraták gyerekeit nem mészárolták le hidegvérrel. A bolsevik vezetők között szép számmal találhatunk nemesi származásúakat is.¹⁰ Trockij apját Ukrajnában a fehérek halálra keresték, mert híres zsidó-kom-

⁹ Christopher R. BROWNING: Nazi Resettlement Policy and the Search for a Solution to the Jewish Question. *German Studies Review*, 1986/3. 497–519, 510.

¹⁰ Dzerzsinszkij, valamint Kollontaj apja földbirtokos, Rakovszkijé és Jofféé nagykereskedő volt. Zinovjev zsidó kispolgári, Molotov gazdag polgári családból

munista pártvezető volt a fia. Moszkvában menedéket talált, és bizonyára nem volt boldog, amikor megtudta, hogy módos parasztként, később majd kuláknak nevezik a hozzá hasonlókat, mindenét államosították.

Nolte téved, amikor a gázkamrákat pusztán „technikai újításnak” nevezi. Abban sincs igaza, hogy ezeket azért kezdték alkalmazni, hogy a zsidók szenvedési idejét megrövidítsék. Akit agyonlőnek, az „jó esetben” pillanatokon belül meghal. A gázkamrákba bepréseltek volt, hogy tizenöt–huszonöt percig is fuldokoltak haláluk előtt. A gázkamrák azt tették lehetővé, hogy a lehető legkevesebb SS-katona vagy -tiszt tudjon a lehető legrövidebb idő alatt a lehető legtöbb zsidót meggyilkolni. Nolte, túl röviden, „diszkrimináció” címszó alatt tárgyalta az 1941 előtti náci zsidópolitikát. Szót sem ejtett az 1938-as Kristályéjszakáról, a megszállt lengyel területeken megszervezett gettókról, a tömeggyilkosságokról, több tízezer ember deportálásáról Warthegauból, Elzászból stb., miközben részletesen taglalta, hogy a Szovjetunióban milyen intézkedéseket foganatosítottak egyes nemzeti csoportokkal kapcsolatban. Nolte érthetőnek tartja, hogy a németekkel szemben ellenséges zsidókat tömegesen deportálták a németek. Ha csak ebből indulnánk ki, akkor a lengyeleket is milliósámra „jogosan” deportálhatták volna a nácik.

Nolte odáig jutott, hogy „egyes kutatókra” is hivatkozott, akik 3 millió zsidó elgázosítását technikailag megvalósíthatatlannak nevezik, és kétséges, megbízhatatlan dokumentumnak tartják például a Wannsee-i konferencia jegyzőkönyvét is. Nolte nem német, tehát – érzékelteti – megbízható forrásai: Paul Rassinier és Robert Faurisson, derül ki a fentebb idézett gondolathoz tartozó lábjegyzetből. Márpedig azt a francia történész és politikai életjő ismerőjeként Nolte is tudta, hogy nem két történészt, hanem két hírhedt holokauszttagadót jelölt meg „szakértőként”.¹¹ Nolte szinte egyedül maradt ebben a vitában, nem akadt olyan mérv-

---

származott, Csicserin arisztokrata volt, Pjatakov apja cukorgyári igazgató, hogy csak a legismertebb nevek között tallózzunk.

¹¹ A holokauszttagadókról lásd: Berel LANG: Six questions on (or about) Holocaust denial. *History and Theory*, May 2010. 157–168.

adó német történész, aki az „összehasonlító-relativizáló”, a nácik bűneit a bolsevikok terrorjával indokló nézeteit elfogadta volna.¹²

Modernizáció, faji politika és a holokauszt

A történészvita mellett és főleg annak lezajlása után egyes történészek új, átfogó holokausztértelmezési kísérletekkel jelentkeztek. Christopher Browning amerikai történész úttörő tanulmányt publikált a lengyelországi náci gettózási politikáról.¹³ Meggyőzően mutatta be, hogy ez nem egy központból, felülről irányított folyamat volt. A gettókat különböző helyeken, különböző időpontokban és különféle okokból létesítették. Még azt sem Berlinben határozták meg, hogy a zsidókra milyen megkülönböztető jelet kényszerítsenek. Varsóban, a legnagyobb gettóban fehér karszalagot kellett viselniük, azon volt egy hatágú kék csillag. A második legnagyobb gettóban, Lódzban a hátukon kellett hatágú sárga csillagot viselniük. Más, kisebb gettóban általában felsőruházatuk bal mellrészén kellett a sárga foltot vagy hatágú csillagot viselni. Martin Broszat német történész korábban úgy vélte, hogy a nácik a zsidópolitikájukkal zsákutcába manőverezték magukat. Browning hasonlóan érvelt: a nácik magukra kényszerítették a „zsidóproblémát”. A túlzásfolt gettóban éhínség volt, járványok törtek ki, igen magas volt a halottak száma. Minderre a helyi német illetékesek különféle módon reagáltak. A radikális „kiéheztetők” ki akarták rabolni, halálra kívánták dolgoztatni és éheztetni a zsidókat. A mérsékeltőbbek, őket Browning „termeltetőknek”, produkcionistaiknak nevezi, a német hadiipar számára akarták felhasználni a zsidók munkaerejét, még azon az áron is, hogy a gettók rabjainak élelmezését részben vagy egészben a Birodalomnak kellett állnia. Sokáig a „termeltetők” álláspontja érvényesült a legtöbb lengyel gettóban. Azzal mindkét csoport tagjai tisztában voltak, hogy a gettók csak ideiglenes megoldást jelentenek. Amikor azután 1941 őszén hirtelen Berlinből új utasítások érkeztek, amelyek a

¹² Otto Dov KULKA: I. m.

¹³ Christopher R. BROWNING: Nazi Ghettoization Policy in Poland, 1939–1941. *Central European History*, 1986/4. 343–386.

„kiéheztetők” politikáját tették általánossá, és ezt a haláltáborokig „radikalizálták”, a helyi gettóparancsnokok és körzeti SS- és rendőri vezetők habozás nélkül az új irányvonal szolgálatába álltak. Ulrich Herbert a náci ideológiáról és gazdasági érdekek ütközéséről írott tanulmányában bemutatta, hogy szó sem volt alulról jövő kezdeményezésekről, gondos, hideg számításokon alapuló tömeggyilkossági-áttelepítési tervekről, amelyeket azután Berlinben jóváhagytak volna.¹⁴

Voltak, akik gazdasági okokkal, például túlnépesedési problémákra adott válaszként, valamiféle modernizációs politikai törekvések keretén belül értelmezték a holokauszttal kapcsolatos döntések okait, mások inkább demográfiai és faji kérdéseket boncolgattak. Götz Aly és Susanne Heim is megpróbált gazdasági racionalitást találni a holokauszthoz vezető döntéshozatali mechanizmusban.¹⁵ Abból indultak ki, hogy a náci rendszerben sok száz fiatal közgazdász, demográfus, történész, statisztikus komoly karriert futott be. Gátlástalan technokraták voltak, akik nagyon értettek ahhoz, hogyan kell gondolataikat, ötleteiket a valóságba átültetni, és sikerült a politikai hatalom központjaiba eljutniuk. Sokan közülük úgy vélték, hogy Lengyelországban túl sokan, a lakosság egyharmada él a mezőgazdaságból. Az adók magasak, az iparcikkek ára magas, és ezzel összehasonlítva a mezőgazdasági termékek, termények ára alacsony. Ilyen körülmények között nem lehetséges az eredeti tőkefelhalmozás, és a falusi túlnépesedés, a tőke- és devizahiány problémáját nem lehet megoldani. Ezek a szorgalmas ifjú szakértők egymás után gyártották tervezeteiket, javaslataikat, amelyekben például „bebizonyították”, hogy a Lengyel Főköormányzóságban legalább 4,5-5,8 millió ember „fölösleges” a 20 millió lakosból. Mivel konszen-

¹⁴ Ulrich HERBERT: Arbeit und Vernichtung: Ökonomisches Interesse und Primat der „Weltanschauung” im Nationalsozialismus. In: Dan DINER (Hrsg.): *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1987. 198–215.

¹⁵ Götz ALY–Susanne HEIM: Die Ökonomie der „Endlösung”. Menschenvernichtung und wirtschaftliche Neuordnung. In: Götz ALY et al.: *Sozialpolitik und Judenvernichtung. Gibt es eine Ökonomie der Endlösung?* Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits und Sozialpolitik. Bd. 5. Rotbuch Verlag, Berlin, 1987. 11–90.

zus volt közöttük a náci rezsim antiszemita politikájával kapcsolatban, a zsidók „áttelepítését” a modernizáció útjában álló akadályok felszámolása irányába tett helyes lépésnek tartották. Ha eltávolítják a zsidókat a városokból, a falusi fölös népesség a helyükre áramolhat, elfoglalhatja a zsidók üzleteit, műhelyeit, lakásait. A baltikumi németek számára ki kell sajátítani kellő mennyiségű földet, az eredeti lengyel tulajdonosokat pedig ki kell telepíteni – javasolták. A zsidók számára kényszermunkát „terveztek”, például mocsarak lecsapolásánál akarták munkerejüket felhasználni. Amikor a nagyszabású zsidó áttelepítési kényszermunka terveik megvalósítása kudarcot vallott, akkor és ezért jutottak el Auschwitzhoz.¹⁶

Aly és Heim koncepcióját, kutatási és elemzési módszertanát és következtetéseiket többen bírálták. Herbert rámutatott, hogy a faji politikát, például a zsidók deportálását, majd tömeges lemészárlásukat akkor is végrehajtották, amikor ez ellentmondott a gazdasági racionalitásnak. A „zsidókérdés megoldása” elválaszthatatlan volt a Németországhoz csatolt lengyel területek „zsidótlantításától” és lengyelek tizezreinek kitelepítésétől, valamint a szovjet megszállás alá került baltikumi németek „hazatelepítésétől”.¹⁷ David Bankier, a Yad Vashem vezető történésze szerint a német szerzőpáros nem tudta meggyőzően bebizonyítani, hogy a társadalom- és népességpolitikával foglalkozó fiatal náci értelmiségiek tervelték volna ki a deportálásokat és a tömeggyilkosságokat. Álláspontjukat „szélsőséges intencionalistának” minősítve Bankier meggyőzően érvelt amellett, hogy a holokauszt nem valamiféle racionális modernizációs program mellékterméke volt, amely az elmebetegek legyilkolásával kezdődött és a zsidók kiirtásával fejeződött be. A fiatal technokrata náci értelmiségiek valóban sokat dolgoztak különféle lakosságoptimalizálási terve-

¹⁶ Egy későbbi összefoglaló tanulmányukban ezen a ponton egy furcsa lábjegyzet olvasható: eszerint mindez jól látható Hans Frank lengyel főkormányzó és Adam Czerniaków, a varsói gettó Zsidó Tanácsa vezetőjének naplójából. Götz ALY–Susanne HEIM: *The Holocaust and Population Policy. Remarks on the Decision on the „Final Solution”*. *Yad Vashem Studies*, 24 (1994) 45–70., 60/23. – Ez azonban nem látható jól, ezért nem is tudtak megadni oldalszámokat, ahol a gondolatmenetüket alátámasztó megjegyzések lennének.

¹⁷ Ulrich HERBERT: I. m.

zeteiken. Ők is törekedtek arra, hogy egy adott területen annyi ember éljen, amennyi a rendelkezésre álló erőforrások optimális kihasználását teszi lehetővé. A túlnépesedést több módon is meg lehet szüntetni, illetve a „fölösleges” népesség számát csökkenteni lehet például születésszabályozással, kiéheztetéssel, deportálással és tömeggyilkosságok útján is. Aly és Heim azt nem tudta bizonyítani, hogy ezeknek a náci értelmiségieknek az ötletei el is jutottak a legfőbb döntéshozókhoz. Nem igaz, hogy a nácik kül- és belpolitikáját elsősorban vagy nagymértékben gazdasági számítások irányították. Sokkal fontosabbak voltak az ideológiai, rasszista, antiszemita megfontolások. Nem létezett olyan mesterterv, amely gazdaságossági alapon befolyásolta volna a zsidókérdés végső megoldását. A nyugat-európai zsidókat is Auschwitzba és Treblinkába deportálták. Nyilvánvalóan semmiféle gazdasági racionalitási számítások nem léteztek az angliai, svájci és svédországi zsidók tervezett deportálása mögött sem.¹⁸

Az sem igaz, hogy a különféle német gazdasági szakemberek között konszenzus lett volna az alapvető kérdésekben. Még az SS-en belül is voltak olyanok, akik maximálisan ki akarták használni a zsidók munkaerejét. 1940-ben, teljesen függetlenül attól, hogy a háttérben a fő döntéshozók előtt ismeretlen fiatal náci értelmiségiek miket tervezgettek, még nagy viták voltak Hitler környezetében arról, hogyan oldják meg a zsidókérdést. Heydrich valamilyen „területi megoldásban”, például a Lublin környéki nagy zsidó „rezervátumban” gondolkozott. Az SS és a Külügyminisztérium zsidóügyi „szakértői” az európai zsidók Madagaszkár szigetére történő deportálását tervezték. Himmler maga nagyszabású nemzeti-nemzetiségi áttelepítési tervet készítettett, és a zsidókat vagy Afrikába, vagy valamelyik gyarmatra akarta deportálni.

A holokauszt gazdasági magyarázata, mutatott rá Bankier, a kommunisták között elfogadott már régóta. A nácik időnként valóban megpróbálták racionális magyarázatot adni a tömeggyilkosságokra. Az Einsatzgruppék egyes parancsnokai volt, hogy

¹⁸ David BANKIER: On Modernization and the Rationality of Extermination. *Yad Vashem Studies*, 24 (1994) 109–129.

például a partizánok elleni háborúval indokolták a zsidók legyilkolását. Aly és Heim szerint a Göring vezette négyéves terv minisztériumában nagy befolyásuk volt ezeknek a fiatal technokratáknak. Azt viszont nem sikerült kimutatniuk, hogy Göring, aki érzékeny volt a gazdaságossági érvekre, tudta-e érvényesíteni akaratát az antiszemita politika alakításában. Bankier idézi például Goebbels egyik 1942 késő őszi naplóbejegyzését, amelyből kiderül, hogy Hitlert sem a közgazdászok, sem a gyáriparosok nem győzték meg. Utóbbiak azt próbálták elérni, hogy legalább a hadiiparban foglalkoztatott zsidó szakmunkásokat ne deportálják, de Hitler kifejezetten ragaszkodott az ő eltávolításukhoz is. Ugyanígy nem lehet semmiféle gazdasági racionalitást találni a gettók megszerzése mögött. Himmler például soha nem mondta azt, hogy a zsidó nőket és gyerekeket azért kell megölni, mert fölösleges ételpusztítók, hanem a zsidók ellen vívott faji háborúval indokolta legyilkolásukat. 1943 novemberében Lublin körzetében 42 000 zsidó munkást gyilkoltak meg, ezt sem előzték meg gazdaságossági megfontolások. Több, az SS felügyelete alatt lévő gyárat ezek után be kellett zárni, munkaerőhiány lépett fel a tömeggyilkosság következtében.

Arno Mayer amerikai történész nem valamiféle gazdasági-modernizációs racionalitást látott a holokauszt mögött, hanem dühöt és félelmet.¹⁹ Vélekedése szerint Hitler világnézetének központi eleme a modern civilizációtól való félelem, és az ezzel azonosított zsidók gyűlölete volt. Hitler antikommunista keresztes hadjárata széles alsó középosztálybeli és értelmiségi körökben népszerű volt Németországban is. Mayer szerint Hitler azzal ejtette foglyul a hagyományos német elitet, hogy összekapcsolta az antiszemitizmust és az antikommunizmust. Utóbbival is meg lehetett indokolni a keleti *Lebensraum* meghódítását. A zsidók lemészárlására pedig Hitler akkor adott parancsot, amikor a keleti hadjárata kudarcot vallott. Ami közös az Aly–Heim-szerzőpáros és Mayer elemzésében, az az, hogy más-más alapról kiindulva

¹⁹ ARNO MAYER: *Why Did the Heavens Not Darken? The „Final Solution” in History*. Pantheon Books, New York, 1988.

egyformán nem voltak hajlandók elismerni, hogy a nácik rasszista-antiszemita ideológiája több volt, mint felületes álca.

Talán az utolsó igazi „szuperintencionalistának” Daniel Goldhagen amerikai politológus tekinthető. Amikor 1996-ban a *Hitler's Willing Executioners* című könyve megjelent, a holokauszt tárgyú művekkel akkor már túlterhelt piacon világszenzáció lett.²⁰ Csak 1996-ban 160 000 példányban adták el az USA-ban, 2003-ig összesen nyolc kiadást ért meg, és egymás után adták ki több nyelven is. Németországban könyve megjelenése után a tévécsatornák és rádióállomások kézzől kézre adták Goldhagen, aki alig győzte az interjút, és még kevésbé győzött bírálóinak válaszolni. Nem kevesebbet állított, mint hogy megtalálta a holokauszt igazi, egyetlen és legfőbb okát: kivétel nélkül minden német több évszázados, „démoni”, „eliminációs” antiszemita kultúrát szívott magába már az anyatejjel, és ennek a kultúrának a neveltjei öldököltek a haláltáborokban, a megszállt kelet-európai területeken és a hátszágban is – ismételteti könyvében. Azt, hogy a németországi antiszemitizmus erőteljesebb volt, mint mondjuk a cári Oroszországban vagy a két háború közötti Romániában, Litvániában, Franciaországban, azt Goldhagennek nemcsak ismételtetni kellett volna, hanem bebizonyítania. Ő viszont az összehasonlító módszer alkalmazásától mereven elzárkózott, tételét egy tartalékos rendőrzászlóalj tagjainak második világháború utáni büntetőpere anyagára, pontosabban annak vádiratára alapozta. Témaválasztása nem új, Browning már 1992-ben monográfiát szentelt ugyanennek a tömeggyilkos rendőrzászlóaljnak.²¹ Goldhagen elhallgatja, hogy már Browning megírta: ezekre az átlagemberekre hatott az 1933 után egész Németországot elárasztó antiszemita propaganda. De nem csak ezért öldösték a zsidókat. Azt sem Goldhagen „fedezte föl”, hogy a

²⁰ Daniel Jonah GOLDHAGEN: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. Alfred A. Knopf, New York, 1996. (Magyarul lásd: *Hitler buzgó hóhérai. Az egyszerű németek és a holokauszt*. Atlantic Press Kiadó, Budapest, 2017.)

²¹ Christopher R. BROWNING: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Harper Collins Publishers, New York, 1992. (Magyarul lásd: *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban*. K.u.K. Kiadó, Budapest, 2019.)

101-es tartalékos rendőrzászlóalj tagjai, ellentétben a nyugatnémet bíróság előtt önmentő vallomásaikkal, nem voltak pusztán gyáva engedelmeskedők, parancsvégrehajtók. Goldhagen egyokú magyarázatával szemben Browning a csoportnyomást, a konformizmust, a háborús körülmények között még a viszonylag biztonságos hátországban is fellépő „ostrommentalitást” is kiemeli. Voltak e tartalékos rendőrök között olyanok, akik azért (is) öldösték a zsidókat, mert félték, ha megtagadják a parancsot, a bajtársaik szemében gyávnak tűnhetnek. Mások egyszerűen megszokták, hogy öljenek. A náci rendszerben az egyéni felelősség, különösen a második világháború alatt, amúgy is csekélynek tűnhetett. Goldhagen nem említi, hogy a keleti megszállt területeken nap mint nap nők, gyerekek, öregek halomra gyilkolásával „foglalkozó” rendőrök, katonák, tisztek között milyen nagy számban voltak azok, akik nem élvezték a „munkájukat”. Sokan lettek közülük alkoholisták, voltak, akik ideg-összeroppanást kaptak stb. Goldhagen szerint a zsidók lemészárlásában részt vevő 101-es tartalékos rendőrzászlóalj körülbelül 550 tagja az egész német nép reprezentatív keresztmetszetét nyújtja. Ezzel szemben ebben a zászlóaljban nem szolgáltak például nők. A tömeggyilkos rendőrök zömmel városi segédmunkás, altiszt, kishivatalnok rétegből rekrutálódtak. Többségüket Hamburg evangélikus körzeteiben sorozták be, ráadásul 32,5%-uk náci párttag volt, ami 12,5 százalékponttal magasabb, mint az országos átlag. Ebben a zászlóaljban nem szolgáltak szervezett, nagyipari munkások, középis nagypolgárok, parasztok és magasan képzett értelmiségiek sem.²² Goldhagen hasonlóan járt, mint tíz évvel korábban Nolte: nem akadt olyan mérvadó történész, aki egyet tudott volna vele érteni, az őt bírálók érveire érdemi választ nem tudott adni. Dan Michman izraeli történész néhány éve, visszatekintve a hajdanán nagy feltűnést keltő, bestsellereket író holokauszt-történészek-

²² A Goldhagen könyvéről kibontakozott vitáról lásd István DEÁK: Holocaust Views. The Goldhagen Controversy in Retrospect. *Central European History*, 1997/2. 295–307.; KARSAI László: Történészek, gyilkosok, áldozatok. *Beszélő*, 1997. június. 34–59.; Gavriel D. ROSENFELD: The Controversy that Isn't. The Debate over Daniel J. Goldhagen's Hitler's Willing Executioners in Comparative Perspective. *Contemporary European History*, 1999/2. 249–273.

re, egy elegáns lábjegyzetben említette meg, hogy az ő munkáik mára már a feledés homályába vesztek.²³

Regionális fordulat a holokausztörténet-írásban

A kelet-európai, kevés joggal szocialistának nevezett rendszerek összeomlása után megnyíltak azok a levéltárak is a történészek előtt, amelyekben addig nem, vagy csak komoly nehézségek árán lehetett kutatni. Fiatallengyel, orosz, ukrán és más nemzetiségű történészek, nem utolsósorban a Yad Vashem és a washingtoni United States Holocaust Memorial Museum ösztöndíjainak segítségével komoly kutatásokba kezdtek, és számos izraeli, német és amerikai történész vette magának a fáradságot, és kezdett, mert elkezdhetett kutatni Kelet-Európában és a szovjet utódállamokban, és jelentős tanulmányokat, monográfiákat publikáltak az elmúlt évtizedekben. Az új, számítógépes technikák használata és az internet szabadabbá, gyorsabbá tette a kutatók közötti eszmecserét. Hozzáférhetővé vált, felkerült az internetre például a Nemzetközi Vöröskereszt arolseni, mintegy 16 millió nevet tartalmazó adatbázisa. A zsidók már nemcsak mint áldozatok, hanem kezdtek úgy is megjelenni az új tanulmányokban, monográfiákban, mint egyének, családok, kisebb közösségek tagjai, akiknek bonyolult, változatos életük volt.²⁴

Amikor Christian Gerlach azzal állt elő, hogy például Belorussziában a háború menetéhez köthető a nácik népirtó, tömeggyilkos politikájának alakulása, tételét már helyi történészek friss kutatásai segítségével is lehetett bírálni-cáfolni.

²³Dan MICHMAN: *Getting Right, Getting it Wrong: Recent Holocaust Scholarship in Light of the Work of Raul Hilberg*. The 2017 Annual Raul Hilberg Memorial Lecture. The University Vermont. 21. lábjegyzet. https://www.uvm.edu/sites/default/files/Hilberg_Lecture_Michman.pdf (Letöltve: 2020. 05. 05.) – Goldhagen 1996-os és Mayer 1988-as, már említett könyvein túl Michman szintén ilyen munkának tartotta az alábbiakat is: Léon POLIAKOV: *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Calman-Lévy, Paris, 1951; Lucy S. DAWIDOWICZ: *Háború a zsidók ellen, 1933–1945*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000. (Az első angol nyelvű kiadás: 1975.)

²⁴Havi DREIFUSS: *Jewish Historiography of the Holocaust in Eastern Europe*. *Polin*, 29 (2017) 217–245.

Gerlach úgy látta, hogy amikor a helyzet a fronton kezdett rosszul alakulni, a nácik népességpolitikával reagáltak: tömeges áttelepítésekkel és tömeggyilkosságokkal.²⁵ A német történész már hosszú évek óta következetesen törekszik arra, hogy valamiféle gazdasági racionalitást, gazdasági alapot találjon, amelyre a holokauszt felépítményét felhúzhatja. Szerinte Belorussziában nem volt előretervezett a tömeggyilkosságok sorozata, hanem haszonelvű, racionális számítások alapján, valódi háborús problémákra reagálva kezdtek gyilkolni a nácik. Ezek rövid távú, alkalmi válaszok, reagálások voltak regionális problémákra.

Gerlach azonban számos ténytet nem vett figyelembe, amikor megpróbálta hideg gazdaságossági számításokon alapulóan ábrázolni a belorussziai német megszállási politikát. Ott is öldökölték a nácik a helyi lakosságot, főleg a zsidókat, ahol nem volt élelmiszerhiány. Henri Zukier izraeli szociológus, társadalomtörténész is felhívta a figyelmet arra, hogy az ideológia, a tervezés és a gyakorlati végrehajtás között szoros kapcsolat van, és az utóbbi függ a helyi körülményektől, a hadiesemények alakulásától. Ha valaki nagyon elvész a helyi, regionális részletekben, és szem elől téveszti az általános kereteket, akkor könnyen tévútra juthat.²⁶

Új témának tekinthető egy-egy kisebb település vagy éppen séggel náci munkatábor vagy gettó történetének a részletes feldolgozása. Christopher Browning egy kis délkelet-lengyelországi náci gettó és munkatábor (Wierzbnik-Starachowice) 192 túlélője tanúvallomásai, a háború utáni rendőrségi-bírósi vizsgálati anyagok és a korabeli német hivatalos dokumentumok alapján megrázó részletességgel mutatta be a zsidók szenvedéseit, illetve német „uraik”, ukrán őreik és lengyel szomszédai magatartását, viselkedését.²⁷

Nicolas Mariot és Claire Zalc francia történészek azt tárták fel, hogy egy északnyugat-franciaországi kisvárosban, Lensban

²⁵ Christian GERLACH: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*. Hamburger Verlag, Hamburg, 2000.

²⁶ Henri ZUKIER: Diversity and Design: The „Twisted Road” and the Regional Turn in Holocaust History. *Holocaust and Genocide Studies*, 2013/3. 387–410.

²⁷ Christopher R. BROWNING: *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. W. W. Norton, New York, 2010.

mi történt az ott élő csaknem 1000 zsidóval a holokauszt idején.²⁸ Mariot a háborús erőszakkal, Zalc a 20. századi bevándorlás kérdéskörével foglalkozott korábban, elsősorban társadalomtörténeszek. Lensban közel 1000 zsidó élt 1939-ben, többségük friss bevándorló, illetve menekült volt. 1940-ben Pas-de-Calais megyét a Wehrmacht vonta ellenőrzése alá, tiltott övezetnek nyilvánította, ide tilos volt külön engedély nélkül beutazni. A franciák háborús veresége után sokakban felmerült, hogy megpróbálnak továbbmenekülni, de ez korántsem volt egyszerű. Mint az a túlélőkkel és leszármazottaikkal folytatott komoly beszélgetések („adatfelvételek”) során kiderült, sok függött attól, ki milyen fizikai állapotban volt, a nagyobb családok, ahol idősebbek vagy kisgyerekek is voltak, nehezen vállalkoztak a bizonytalanba vezető, hosszú gyalogútra. A legjobban azok jártak, akiknek sikerült társadalmi kapcsolataik, pénzük segítségével, olykor nagy szerencsével átjutni Svájcba. Abban az évben Lensban is külön nyilatkozatot kellett mindenkinek kitöltenie, amelyen már rákérdeztek az illető nemzetiségére, állampolgárságára és vallására is. Voltak, akik hamis papírokat próbáltak szerezni, mások csak menekülni vallották magukat, nem árulták el, hogy a diszkriminatív rendelkezések következtében zsidónak számítanak. Akik bevallották, hogy zsidók, azok 90%-át letartóztatták és 1942 őszén deportálták. 456-an kerültek Auschwitzba, és 20-an éltek túl a haláltáborban.

Omer Bartov édesanyja szülővárosa, a nyugat-ukrajnai Buczacz holokauszt-történetét tárta fel húsz évig tartó kemény munkával. Ebben a kisvárosban évszázadokig békésen éltek egymás mellett az ukránok, a lengyelek és a zsidók. Az első világháború után húsz évig a város Lengyelországhoz tartozott. A második világháború idején előbb a német és ukrán rendőrök irtották ki a zsidókat, majd az ukrán nacionalisták a lengyeleket ölték halomra, illetve üzték el. Bartov édesanyja 1924-ben született, családjával 1935-ben vándorolt ki Lengyelországból. Amikor Bartov, már amerikai történészként, a Wehrmacht második vi-

²⁸ Nicolas MARIOT–Claire ZALC: *Face à la persécution: 991 juifs dans la guerre*. Odile Jacob, Paris, 2010. (Könyvük nyomdába adása után derült ki, hogy 992 zsidó élt Lensban 1939-ben.)

lágháborús történetével kezdett foglalkozni, rájött, hogy német kollégái nagyon nem szívesen használnak visszaemlékezéseket, túlélők tanúvallomásait. Őket, mint németeket, elsősorban az érdekelte, hogy a németek mit és miért tettek, követtek el a világháború idején. Bartov édesanyja barátai kiskorában ukránok voltak, az iskolában lengyelül tanult, és otthon jiddisül beszéltek. Bartov önkritikusan megállapítja, hogy túl későn kezdte édesanyját és a többi túlélőt, szomszédot faggatni az 1980-as évek végén. Mire könyvét befejezte, többségük, köztük édesanyja, már nem élt. Bartov a „terepen” végzett kutatásai, a mélyinterjúk készítése közben jött rá, hogy egy ilyen kisvárosban vagy még kisebb településeken, falvakban nem léteznek „kívülállók”. A szomszédok vagy segítik, elrejtik, vagy elárulják egymást. Figyelemre méltó megállapítása szerint Buczaczban is az ukránok a zsidók és lengyelek, a lengyelek a zsidók és ukránok, a zsidók a lengyelek és ukránok áldozatainak tekintették magukat. Aki pedig a szomszédai áldozatának tekinti magát, az morálisan felsőbbrendűnek tartja magát náluk.²⁹

A regionális kutatások a megszállt szovjet területeken működő SS-Einsatzgruppék történetét is új megvilágításba helyezték. Amit bizonyítani lehet – nem is annyira írásos parancsok, és főleg nem a háború utáni ellentmondó tanúvallomások, hanem az 1941-es tömeggyilkoló tevékenységük részletes vizsgálata alapján –, az az, hogy a Szovjetunió elleni német támadás előrehaladtával egyre tágult a legyilkoltak köre. 1941 július végéig az Einsatzgruppék fő célpontjai a felnőtt zsidó férfiak voltak. Majd augusztusban elkezdtek a nőket és a gyerekeket is lemészárolni, és csak a harmadik szakaszban, kora ősszel láttak hozzá egész zsidó közösségek valamennyi tagjának a legyilkolásához. Peter Longerich német-angol történész volt az első, aki monográfiájában szakított az 1941. tavaszi-őszi tömeggyilkosságok fentről, egy központból irányított, illetve az alulról kezdeményezett, és a központ által csak jóváhagyott leírásával. Az egyoldalú, vertikális (fentről parancsok, alul végrehajtás; vagy alul

²⁹ Omer BARTOV: *Anatomy of a Genocide. The Life and Death of a Town Called Buczacz*. Simon and Schuster, New York–London–Toronto, 2018.

kezdeményezés, nyomás felfelé, a centrumra) helyett háromszög formátumú leírást adott a történekről. Kiindulópontja szerint Berlinből, illetve a vezéri főhadiszállásról, esetleg Himmlertől és/vagy Heydrichtől és közvetlen alárendeltjeiktől csak homályosan megfogalmazott parancsok, buzdítások érkeztek a „terepre”, a helyi Einsatzgruppe vagy rendőri erők parancsnokaihoz, a helyi Sicherheitsdienst- (SD-) vezetőkhöz. Utóbbiaknak meg kellett érteniük, meg kellett érezniük, mit akarhatnak feljebbvalóik. Ezzel párhuzamosan a helyi hatóságok is tettek kezdeményező lépéseket, amelyek koordinálása és a megsemmisítési politika végső formába öntése a központi döntéshozókra maradt. Kölcsönösen radikalizálták egymást, dinamikus, dialektikus együttműködés alakult ki a központi és a helyi hatóságok között.³⁰

Jürgen Matthäus német-amerikai történész tanulmánya a Longerich által már körvonalazott új elemzési keretbe illesztette, továbbgondolta a náci tömeggyilkos politika 1941. tavaszi-őszi történetének leírását.³¹ Az Einsatzgruppék tömeggyilkos „tevékenységét” évtizedekig főleg az eredeti német levéltári forrásokra, alapvetően maguknak az egyes Gruppéknak olykor igen részletes jelentéseire alapozva tárták fel, elemezték a történészek. Nekik viszont, mivel főleg egyértelmű, egyre több, majd valamennyi zsidó legyilkolásáról szóló parancsot, parancsokat kerestek, elkerülte a figyelmüket a Himmlertől vagy közvetlen alárendeltjeitől származó, ám kétértelműen megfogalmazott utasítások, útmutatások egész sora. Matthäus meggyőzően érvelt amellett, hogy nincs azoknak az intencionalistáknak igazuk, akik úgy vélték, hogy az antiszemita berlini központi vezetőség mindent a kezében tartott, irányított. Régóta tudjuk, hogy egyértelmű parancsot vagy parancsokat nem adtak ki valamennyi zsidó lemészárlására. A funkcionista-strukturalista iskola hívei szerint pedig a végrehajtók amorf tömege a történelemben addig példa nélküli bűnöket követett el, még csak nem is an-

³⁰ Peter LONGERICH: *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. Piper Verlag, München-Zürich, 1998.

³¹ Jürgen MATTHÄUS: *Controlled Escalation: Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories*. *Holocaust and Genocide Studies*, 2007/2. 187-217.

tiszemita indulatoktól vezérelve, csak opportunizmusból, kapzsiságból vagy közönyösen. Himmler azonban már az 1930-as évektől törekedett az SS tisztjeinek és „közkatonaiknak” ideológiai továbbképzésére. A Reichsführer SS-testületét az államot a belső ellenségektől védő intézménynek látta, és arra törekedett, hogy az SS kiképző iskoláiban valódi antiszemita ideológiai továbbképzésben részesüljenek tagjai. A kurzusok előadói között találjuk Adolf Eichmannt is, és a hallgatók és tanáraik jó része később az Einsatzgruppék tisztjei, tagjai vagy haláltáborok parancsnokai, őrei lettek.

Himmler és főtisztjei háromféle módon radikalizálták a zsidókkal kapcsolatos „bánásmódot”. Utólag jóváhagyták a tömeggyilkosságokat; további erőszakos cselekmények elkövetésére buzdították alárendeltjeiket; ritka, de komoly figyelmet keltő esetekben felelősségre vonták, megbüntették, áthelyezték azokat, akik vagy túl elnézőek voltak a zsidókkal szemben, vagy túl messze mentek a parancsok végrehajtása során. Egyes esetekben jól látszik, hogy semmiféle felső utasításra nem volt szükség ahhoz, hogy hallatlan brutalitással öljenek meg akár több ezer zsidót. Például 1941. június 27-én a kelet-lengyelországi Białystokban a 309-es rendőri egység és a Wehrmacht 221. sz. Biztonsági Hadosztályából több alegység 2000 zsidót – nőket, gyerekeket, öregeket – terelt be a helyi zsinagógába, majd rájuk gyújtották az épületet, és aki kitört, agyonlőtték. Himmler, majd több magasrangú SS-vezető jó tíz nap múlva látogatott a városba. Július 8–11. között újabb 1000 zsidó férfit gyilkoltak meg Białystokban.

Pontos parancsot Himmler ritkán adott, akkor is volt, hogy félreértették, zűrzavart okozott. Augusztus 1-jén a Pripjaty-mocsárvidéktől délre eső területen Himmler utasítására kezdtek a nagyobb hatékonyság kedvéért nem egyenként, puskával agyonlőni, hanem géppisztolyokkal, gépfegyverekkel lemészárolni a zsidókat. Himmler kifejezetten parancsot adott arra, hogy a területen az összes zsidó férfit agyon kell lőni, a felnőtt nőket meg kergessék a mocsarakba. Ez utóbbit a terepet nála jobban ismerő SS-tisztek nem tudták értelmezni. Felhívták a parancsnokaik figyelmét arra, hogy a mocsaras, lápos vidék sok helyen

nem elég mély ahhoz, hogy abban az emberek elmerüljenek, megfulladjanak. Ebből is megérthette Himmler, hogy jobb, ha csak irányelveket, útmutatásokat fogalmaz meg, a végrehajtást, a kezdeményezést ráhagyja alárendeltjeire.

Ritka esetekben, ha úgymond SS-tagokhoz nem méltó, vérszomjas brutalitást tanúsított valaki, vagy kifejezett parancs és indok nélkül agyonlőtt egy ukrán kollaboránst, esetleg bizonyítható volt, hogy kirabolt vagy megerőszakolt valakit, SS- vagy rendőri bíróság elé kerülhetett. Feltűnő, hogy milyen nagy hangsúlyt helyeztek Himmler és közvetlen alárendeltjei arra, hogy a lehető legtöbb információhoz jussanak. Rendszeres jelentés-tételre szólították fel a rendőri és az SS-egységek parancsnokait. Himmler a német invázió után nem hajszolta mindenáron az alárendeltjeit, inkább arra törekedett, hogy kézben tartsa az események irányítását. Ott adott kifejezett parancsot, ahová utasításai addig esetleg nem jutottak el, vagy a helyi rendőri és SS-alakulatok parancsnokai nem mutattak elég kezdeményező képességet, hajlamot. Matthäus idézi a Gestapo főnökének, Heinrich Müllernek 1941. szeptember végén bizalmasai szűk körében elhangzott szavait. Müller felhívta alárendeltjei figyelmét arra, hogy kifejezett írásos parancsok hiányában olvassanak a sorok között, és ennek megfelelően cselekedjenek.

A kelet-európai regionális források bevonásával fény derült arra, hogy még egy-egy Einsatzgruppén belül is igen változatos képet mutat, hogy mikor, kiket és hány embert gyilkoltak meg. Ez részben természetesnek is tekinthető, hiszen a földrajzi távolságok, a helyi nemzeti-nemzetiségi viszonyok, a Wehrmacht vagy más náciszövetséges országok helyi katonai parancsnokainak magatartása, a zsidók létszáma és viszonya a helyi lakossághoz, és maga a háború menete is befolyásolhatta a tömeggyilkosokat. 1941. tavaszán–nyarán Himmler, mint Zukier is megállapította, szinte „lélegzetelállító sebességgel” látogatta végig a front mögöttes területeit, és ahol megjelent, ott általában radikalizálódott az SS-tömeggyilkosok működése. Az viszont igaz, hogy néha – például az eutanáziaprogram végrehajtása során vagy egyes gettók likvidálása kapcsán – előfordult, hogy helyi náci vezetők megpróbáltak racionális érveket találni a tömeggyilkosságokra.

Az eutanáziaprogram esetében volt, hogy a kórházi ágyak vagy az orvoságok hiányát hozták fel. Volt, hogy azt mondták, hogy azért kellene a gettók, hogy a zsidók ne csatlakozhassanak a partizánokhoz, és ne fosztogathassák a helyi lakosságot.

Zukier meggyőző összefoglalása szerint a Broszat-féle „kumulatív eszkaláció” és a Gerlach-féle „kiszámított eszkaláció” helyett (után) érdemesebb Matthäus „ellenőrzött eszkaláció” elemzési keretét használni.³²

Pogromok és kollaboránsok

A négy SS-Einsatzgruppe mintegy 3000 fős állománya képtelen lett volna csak 1941 folyamán mintegy félmillió, majd a következő évben újabb félmillió zsidó (valamint lengyelek, ukránok, oroszok, beloruszok, cigányok stb. tömegeinek) lemészárlására. Himmler tartalékos német rendőrzászlóaljakat és helyi lengyel, ukrán, litván stb. kollaboránsokból szervezett segédcsapatokat rendelt az Einsatzgruppék mellé. 1941 végén már 26 ilyen rendőri segédzászlóaljat szerveztek meg, ezekben 33 000 ukrán, lett, litván nemzetiségű szolgált. Létszámuk egy éven belül 300 000 főre nőtt. Lett és litván segédrendőri alakulatok mélyen bent Belorussziában is gyilkoltak, ukránok, lettek, litvánok nagy számban szolgáltak a náci koncentrációs és haláltáborokban, mint őrök.³³

2000 előtt nemigen esett szó arról például, hogy ezek a helyi lakosok hogyan, milyen mértékben vettek részt zsidó honfitársaik lemészárlásában, a pogromokban. Raul Hilberg az Einsatzgruppe-jelentések alapján még azt állította, hogy sehol sem voltak pogromok, mielőtt a német csapatok megérkeztek volna egy területre.³⁴ Ez bizonyosan nem igaz például Nyugat-

³² Henri ZUKIER: I. m.

³³ Christopher R. BROWNING–Jürgen MATTHÄUS: *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy September 1939 – March 1942*. University of Nebraska Press, Lincoln, Yad Vashem, Jerusalem, 2004.

³⁴ Raul HILBERG: *The Destruction of the European Jews*. Holmes and Meier, New York–London, 1985. 312.

Ukrajnában, ahol ugyan szintén alig maradtak vagy soha nem is léteztek egykorú írásos dokumentumok, források a pogromokról, és a háború utáni szovjet vizsgálatok és bírósági tárgyalások dokumentumai egyértelmű aktuálpolitikai szándékot tükröznek, bár természetesen kellő forráskritikával ezek is felhasználhatók. A fő cél akkoriban az volt, hogy bebizonyítsák, az ukrán nép ártatlan volt, ezeket a pogromokat az ukrán nacionalisták követték el, míg az ukránok békés, nem antiszemita szovjet polgárok voltak. A korabeli Einsatzgruppe- és Biztonsági Rendőrség jelentéseinek egy része megbízhatatlan adatokat tartalmaz. Amikor 1941. június végén Lembergben (Lvov/Lviv) nagyszabású pogromra került sor, az áldozatok számát a helyi Zsidó Tanács 2000-re becsülte. Egy német belső rendőri jelentés 7000-re tette az áldozatok számát, nyilván úgy vélték, hogy Berlinben a minél nagyobb számoknak örülnek.³⁵

Omer Bartov a „közösségi népiertás”, Jeffrey S. Kopstein és Jason Wittenberg az „intim-közvetlen erőszak”, Aristotle A. Kallis a „helyi eliminációs erőszak” kifejezéssel írja le ezeket a pogromokat.³⁶

Hosszú évtizedekig élt a lengyelek körében az a mítosz, hogy hazájuk ártatlan áldozat volt, ha valakik valamilyen bűnöket követtek el, akkor azok a németek voltak, és legfeljebb egy maroknyi kollaboráns segítette őket. Ebben a narratívában szó sem eshetett a két világháború közötti antiszemitizmusról. Arra mindig is szívesen hivatkoznak a múltat ebben az országban is fehérre festők, az elkövetett bűnöktől megtisztítani kívánók, hogy a Yad Vashem által eddig elismert embermentők legnagyobb csoportját lengyel „Igazak” alkotják.³⁷ Lengyelországban valóságos sok-

³⁵ John-Paul HIMKA: The Lviv Pogrom of 1941. The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers*, 2011/2–4. 209–243.

³⁶ Simon GEISSBÜHLER: „He spoke Yiddish Like a Jew”: Neighbors’ Contribution to the Mass Killing of Jews in Northern Bukovina and Bessarabia, July 1941. *Holocaust and Genocide Studies*, 2014/3. 430–449.

³⁷ <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> (Letöltve: 2022. 01. 19.) – 2021. január 1-jéig 27 921 embert ismert el, tüntetett ki a Yad Vashem mint Világ Igazát, köztük 7177 lengyel, 5910 holland, 2673 ukrán, 3 észt, 138 lett, 918 litván, 676 belorusz és 876 magyar állampolgárt.

kot okozott J. T. Gross lengyel-amerikai történész *Szomszédok* című művének megjelenése.³⁸ Ebben azt tárta fel, hogy egy kis kelet-lengyelországi faluban, Jedwabnéban 1941 júliusában a helyi lakosok hogyan mészárolták le zsidó szomszédjaikat. Figyelemre méltó, hogy az egykorú német jelentésekben sem a jedwabnei, sem más környékbeli kisebb pogromokról nem esik szó. Valószínűleg azért, mert ezek kezdeményezésében, „lebonnyoltásában” német biztonsági rendőri, SD- vagy SS-erők nem vettek részt. Az 1941-es kelet-európai pogromok csak a *Szomszédok* megjelenése után kerültek a lengyel, ukrán, román, baltikumi stb. történészek kutatási témái közé. Nagyon kevés eredeti, egykorú forrás maradt fenn ezekről a pogromokról. A háború utáni ukrajnai, lengyelországi, baltikumi, szovjet és más kommunista rendőri, ügyészi, különleges bírósági vizsgálati és peranyagokat csak komoly forráskritikával lehet használni. A kihallgatott tanúk többsége például Jedwabnéban és másutt is lengyel vagy nem zsidó volt, sokan közülük hajdanán elkövetők, cinkosok, haszonélvezők voltak, így érdekükben állt a felelősséget magukról el-, és a nácikra áthárítani.

Jedwabnéről a varsói Zsidó Történeti Intézetben már a háború után komoly dokumentációt gyűjtöttek össze. Ennek fő mondanivalója az volt, hogy a fő felelősök, a felbújtók a németek voltak. Szmul Wasersztajn, az egyik zsidó túlélő (őt egy lengyel szomszédnője mentette meg), már 1945 áprilisában azt állította, hogy a németek parancsolták meg a falujabeli lengyeleknek, hogy a zsidókat öljék meg.³⁹ A közvetlenül a világháborút követő években összegyűjtött és publikált holokauszt tárgyú dokumentumok, visszaemlékezések jelentős része a lengyel, jiddis, magyar stb. nyelvek „gettójába” zárva nem jutott el a szélesebb nagyközönséghez. Jedwabne esetében azonban ilyesmiről nem lehet beszélni, hiszen már 1980-ban a túlélők angol és héber nyelvű emlékkönyvet adtak ki, amelyben az 1941. július 10-i eseménye-

³⁸ Jan Thomasz GROSS: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2004. (A könyv először 2000 májusában lengyelül, majd 2001-ben angolul jelent meg.)

³⁹ E. Davis KIERSTEN: *Jedwabne, Collaboration and the Reliability of Eyewitness Testimony*. <https://www.academia.edu/9194680> (Letöltve: 2020. 06. 13.)

ket is részletesen taglalták. Többek között megemlítették, hogy nemcsak helyi lengyelek vettek részt a zsidók megkínzásában, kirablásában, halomra gyilkolásában, hanem a szomszéd falvakból is jöttek át lengyel parasztok. Az elkövetők közül többeket letartóztattak, és 1949-ben egy lengyel bíróság el is ítélte őket: egy embert halálra, többeket börtönbüntetésre; az utolsó elítéltet 1957-ben bocsátották szabadon. Nehéz eldönteni, hogy 1980-ban miért nem keltett ez a Jedwabne-könyv semmiféle feltűnést. Talán az 1979–1980-as lengyelországi válság, a Szolidaritás-mozgalom brutális eltiprása idején nem sokan akartak ilyen témával foglalkozni. Érdeemes arra is utalni, hogy a lengyelországi zsidó közösségek 91%-a nem tapasztalt pogromokat.⁴⁰

A 2000-es évek elején kibontakozott országos Jedwabne-vitában szinte minden fontos lengyel történész, közíró, politikus megszólalt. Nagy vita alakult ki például az áldozatok számáról. Ennek eldöntését a lengyel főrabbi akadályozta meg, amikor tiltakozására kénytelenek voltak leállítani a helyi tömegsír feltárását. Andrzej Żbikowski történész szerint egyedül Jedwabne környékén 38 településen voltak a jedwabneihez hasonló atrocitások. Figyelemre méltó volt Tomasz Strzembosz történész álláspontjának változása a jedwabnei pogrommal kapcsolatban. Ő korábban két évtizedig kutatta Jedwabnéban és környékén az 1939–1941-es szovjetellenes ellenállás történetét, számos helyi lakossal készített mélyinterjúkat. A *Szomszédok*-vitában először azt állította, hogy „soha nem hallott” arról, hogy ezen a környéken pogromok lettek volna. Majd azt kezdte hangoztatni, hogy a helyi lakosság csak kis számban vett részt a pogromokban, és őket a németek kényszerítették a pogromokban való részvételle, de erre minden okuk meg is volt, mert a zsidók aránytalanul nagy számban kollaboráltak a szovjet megszállókkal. Miután véleményét több tanulmányban, könyvben publikálta, Jedwabne díszpolgárává választották. Utolsó könyvében viszont a fenti „érveket” már nem hangoztatta, sőt, elismerte, hogy a szovjet

⁴⁰ Jan BURZLAFF: *Intimate Violence. Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust. Reviews in History*, 17 (2019) 1–6.

megszállók ellen küzdő partizánok nagy szerepet játszottak a jedwabnei és más, környékbeli pogromokban.⁴¹

Az újabb kutatások szerint Romániában, Kelet-Lengyelországban, Nyugat-Ukrajnában és Litvániában összesen 219 városban, faluban zajlottak pogromok 1941. június vége és 1941. július vége között. Wendy Lower amerikai történész kutatási eredményei szerint körülbelül 13 000–35 000 embert öltek meg Nyugat-Ukrajnában (58 pogromban) és Kelet-Galíciában (35 pogromban), Lettorszában és Besszarábiában pedig további 30 000 zsidót.⁴²

Jan Grabowski lengyel-kanadai történész és több lengyelországi kollégájuk kutatásai és publikációi is a zsidók és a lengyelek világháborús kapcsolatait, például a náci által a szolgálatukra megszervezett, kollaboráns lengyel Kék Rendőrségnek a holokausztban játszott szerepét tárták fel. Grabowski szerint a Kék Rendőrség tagjai is sok zsidót öltek meg, vagy adtak a német hatóságok kezére. A testületnek 1942-ben 11 500, 1943 végén már 20 000 tagja volt, közülük számosan titokban együttműködtek a náci- és szovjetellenes Honi Hadsereggel, miközben a gettókból, lágerekből szökött zsidókra „vadásztak”, mégpedig igen „eredményesen”. Grabowski a nagyvárosi gettók felszámolása (1942) utáni időszakban egy délkelet-lengyelországi járásban, Dąbrowa Tarnowskában vizsgálta, milyen lehetőségei, esélyei voltak egy szökött zsidónak a túlélésre. Becslései szerint mintegy 200 000 zsidónak sikerült a kisvárosi, kevésbé őrzött, zárt gettókból megszöknie, és közülük alig 50 000 érte meg a náci uralom végét. Jan Gross a maga részéről 70-90 000, Barbara Engelking 135-160 000 főre becsüli a kisvárosi gettókból, vidéki lágerekből megszököttek számát. A szökevények közül voltak, akiket a megszállók fogtak el, másokat a szomszédok, lengyelek, ukránok, beloruszok jelentettek föl, sokakat úgy, hogy előtte

⁴¹ Kai STRUVE: Eastern Experience and Western Memory: 1939–1941 as a Paradigm of European Memory Conflicts. In: Elazar BARKAN–Elizabeth A. COLE–Kai STRUVE (eds.): *Shared Memory – Divided Memory. Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*. Universitätsverlag, Leipzig, 2008. 43–66.

⁴² Wendy LOWER: Pogroms, mob violence and genocide in Western Ukraine, Summer 1941: varied histories, explanations and comparisons. *Journal of Genocide Research*, 2011/3. 217–246.

kirabolták őket. Az is előfordult, hogy a rejtőzködőket maguk a nem zsidó szomszédai gyilkolták meg.⁴³ Żbikowski becslései szerint 300 000 zsidó szökött meg a vidéki gettókból. Ő is felhívja a figyelmet arra, hogy a „társadalmi távolság”, vagyis az antiszemitizmus sokkal erősebb volt egyes lengyel vidéki kisvárosokban, falvakban, mint például Varsóban vagy más nagyobb városokban. Żbikowski szerint a bujkálókat általában nem segítették a lengyelek, sőt, gyakran feljelentették őket a németeknek. Több, jól dokumentált esetet tártak fel az elmúlt években, amikor a Honi Hadsereg egyes egységeinek tagjai gyilkoltak meg bujkáló zsidókat.⁴⁴ Engelking is a lengyel társadalom, főleg a vidéki Lengyelország különböző csoportjainak reagálásait vizsgálja a holokauszt idején. Mint kimutatta, nemcsak a hagyományos antiszemitizmus, hanem még sok más ok miatt is nagyon ritka volt, hogy lengyelek bujkáló zsidóknak segítettek, őket otthonukba befogadták. Voltak, akik egyszerűen féltek, mégpedig nemcsak a német megszállóktól, hanem a szomszédaitól, hogy feljelentik őket. Nagy kísértést jelentett a zsidóktól megszerezhető, elrabolható pénz, értékek, ingóságok és ingatlanok is.⁴⁵

Hilberg úttörő monográfiájában már említést tett a litvániai, romániai és ukrainai pogromokról⁴⁶ (az 1939–1941 között szovjet megszállás alatt volt, majd a német invázió után náci megszállás alá került lengyel területeken 1941 júniusában–júliusában kiobbant pogromokról nem), de kiderült, hogy a helyi források, például az 1944–1945-ös szovjet ügyészi, bírósági dokumentumok alapján is bizonyítható, hogy sokkal többen és sokkal több helyen vettek részt ezekben az atrocitásokban. A helyi lakosság, illetve a megszállók szolgálatába állított, részben általuk meg-

⁴³ Jan GRABOWSKI: *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Indiana University Press, Bloomington, 2013.

⁴⁴ Antony POLONSKY–Hanna WĘGRZYNEK–Andrzej ŻBIKOWSKI (eds.): *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*. Academic Studies Press–POLIN Museum of the History of Polish Jews, Brighton, MA, 2018.

⁴⁵ Barbara ENGELKING: *Such a Beautiful Sunny Day... Jews Seeking Refuge in the Polish Countryside, 1942–1945*. Yad Vashem, Jerusalem, 2016. (A könyv először lengyelül jelent meg 2012-ben.)

⁴⁶ Raul HILBERG: I. m. 1985. A litván pogromokról: 311. és 1023.; a román pogromokról: 763–764. és 766–767.; az ukrán pogromokról: 311–312. (A mű első kiadása 1961-ben jelent meg.)

szervezett hírhedt tömeggyilkos különítmények, mint például a lett Arajs Kommando, vagy a 12. Litván Kisegítő Zászlóalj az Einsatzgruppékkal együttműködve nagy területeken gyilkolta halomra a zsidókat. Christoph Dieckmann német történész impozáns méretű monográfiájában úgy becsüli, hogy 1942-ben 8000 litván szolgált hűsz ilyen különítményben, és legalább a fele 1941-ben már részt vett a zsidók lemészárlásában.⁴⁷ Német, litván, orosz, héber, jiddis és angol dokumentumok alapján átfogó, igen részletes képet rajzolt az 1940–1941-es szovjet megszállásról, az 1941-es pogromokról, amelyek során több helyen is napokkal a német csapatok megérkezése előtt kezdtek a helyi lakosok a zsidókat kirabolni, lemészárolni. A német polgári hatóságok általában csekély létszámúak voltak, helyi kollaboránsok nélkül nem sokat tudtak volna tenni. Adatai szerint például 1943–1944-ben félezerrel alig több német tisztségviselő alatt 20 000 litván dolgozott. Példák sorával mutatta be, hogy a német megszállók magatartását befolyásolta, hogyan látták a végső győzelem vagy a közelgő vereség kilátásait. Komoly teret szentelt a gettókban sínylő, és a partizánok közé állt zsidóknak is. Kimutatta többek között, hogy amikor a rendőri segédcsapatokat megszervezték, nem az volt a fő feladatuk, hogy a zsidók lemészárlásában közreműködjenek. Fontosabbak voltak a háttérbeli általános biztonsági, rendfenntartó feladataik, és első helyen a Keleti Gazdasági Törzs (Wirtschaftsstab Ost) parancsára a hadsereg élelmezésének biztosítása állt.

Martin Dean amerikai történész ukrainai és belorussziai kutatásai alapján megállapította, hogy a rendőri segédcsapatok a zsidók összegyűjtésében, gettózásában, majd lemészárlásában nem csak, és sokszor nem is elsősorban azért vettek részt, mert tagjaik különösebben antiszemiták voltak. Gyakorlatiasabb okok is szerepet játszottak mindebben, például a mohó szerzési-rablási vágy, a karrierizmus, az opportunizmus, az antikommuniz-

⁴⁷ Christoph DIECKMANN: *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen, 1941–1944*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2011.

mus vagy egy-egy egységen belül a csoportnyomás, sőt még az alkoholizmus is.⁴⁸

Leonid Rein izraeli történész szülőföldje, Belorusszia lakosságának, tehát nem csak a kollaboráns helyi rendőri segédcsapatoknak a magatartását vizsgálta adatgazdag tanulmányában. Rein és kollégái számos új forrást bevontak vizsgálódásaikba, az egykorú partizánjelentésektől a szovjet hatóságok háború utáni vizsgálati és peranyagain át a zsidók visszaemlékezéseit is feldolgozták.⁴⁹ A mai Belorusszia nyugati része a két világháború között Lengyelországé volt, keleti fele került a Szovjetunióhoz. A két világháború között, mutatott rá Rein, a beloruszok és a zsidók általában békésen éltek egymás mellett. A belorusz nacionalisták elsősorban lengyelellesek voltak. A Molotov–Ribbentrop-paktum után bekövetkezett az, amit a korabeli szovjet propaganda „Belorusszia egyesítésének” nevezett. Legendás, olyan részben vagy többségükben zsidók lakta városok, mint Minszk, Vityebszk, Gomel, Mogilev, összesen körülbelül egymillió zsidó került szovjet fennhatóság alá. Rein számos példával illusztrálja, hogy a beloruszok, akiknek egy része optimista várakozással fogadta a Vörös Hadsereget, hogyan csalódtak új uraikban. A reménykedő várakozásból csalódás, a csalódásból elkeseredett düh lett. Ellentétben több nyugat-ukrajnai és főleg litvániai várossal, faluval, Belorussziában mégsem törtek ki pogromok a Vörös Hadsereg visszavonulása után, még a német csapatok megérkezése előtt.

Bogdan Musial lengyel-német történész⁵⁰ a német invázió után Kelet-Lengyelországban, Belorussziában és a Baltikumban kirobbant pogromokat az 1939–1941 közötti szovjet uralommal, a Belügyi Népbiztosság emberei, az NKVD-sek által elkövetett bűnökkel magyarázza, sőt indokolja. Vélekedése szerint a szovjet megszállás alá került területeken a zsidók általában az új rend-

⁴⁸ Martin DEAN: *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. Palgrave Macmillan, London, 1999.

⁴⁹ Leonid REIN: Local Collaboration in the Execution of the „Final Solution” in Nazi-Occupied Belorussia. *Holocaust and Genocide Studies*, 2006/3. 381–409.

⁵⁰ Musial még a rendszerváltás előtt Lengyelországból politikai menekültként került Nyugat-Németországba.

szer haszonélvezői, kiszolgálói voltak, ezért fordult ellenük sok helyen a helyi lakosság.⁵¹

Musial még (viszonylag) fiatal történészként, 1997-ben szerzett magának nevet, amikor a Hamburger Institut für Sozialforschung által szervezett Wehrmacht-kiállítás néhány képen szereplő hullákról bebizonyította, hogy nem a német hadsereg, hanem az NKVD-egységek által agyonlőtt civilek vannak azokon. A botrány hatására a kiállítást bezárták, és a tíz évvel korábbi „Historikerstreit”-hez hasonló szakmai-politikai vita bontakozott ki Németországban. Musial keményen képviselte már ekkor azt a nézetét, hogy a Kelet-Lengyelországban és Nyugat-Ukrajnában elkövetett NKVD-tömeggyilkosságoknak brutalizáló hatásuk volt a németekre. Vitapartnerei közül – idézte fel Leonid Rein – Dieter Pohl érvelt a legmeggyőzőbben, aki felhívta a figyelmet arra, hogy Hitler a hírhedt „komisszárparancsát”, amelynek értelmében a hadifogságba került szovjet politikai tiszteket azonnal meg kellett gyilkolni, még az invázió megindulása előtt adta ki. Akkor, amikor még nem tudta, hogy az NKVD milyen tömeggyilkosságokat fog elkövetni, például a Baltikumban is. Az NKVD börtöneiben talált hullahegyek (a Vörös Hadsereg visszavonulása előtti napokban Kelet-Galíciában és az 1939-ben szovjet megszállás alá került területeken körülbelül 20-30 000 foglyot öltek meg az NKVD börtöneiben) legfeljebb jó propagandafegyvert adtak az amúgy is megsemmisítő háborúra készülő Hitlernek. Musial azon állítása, hogy a zsidók általában a szovjet uralom kedvezményezettjei voltak, könnyen cáfolható. A vallásos zsidók az egyházuk, vallásos életük elleni támadásokat elkeseredve fogadták. A bolsevikok szemében és napi gyakorlatában a kiskereskedő, önálló kézműves zsidók „burzsujoknak” minősültek, magántulajdonukat államosították. Az elfoglalt lengyel területekről Szibériába deportáltak 25%-a zsidó volt, és az NKVD áldozatai között is „túlreprezentáltak” voltak a zsidók, derült ki az újabb kutatások nyomán. Nem „túl sok” zsidó kollaborált a szovjet hatóságokkal, hanem hirtelen „túl sok” zsidó vált látha-

⁵¹ Bogdan MUSIAL: *„Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschossen”. Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941.* Propyläen Verlag, Berlin, 2001.

tóvá, foglalt el korábban előlük elzárt hivatali, rendőri stb. pozíciókat. Musial csak azt szereti hangoztatni, hogy 1937 előtt az NKVD vezetőinek, felsőbb beosztású beosztottjainak körülbelül 40%-a volt zsidó, azt már nem, hogy a „jezsovcsina”, vagyis az 1937–1938-as nagy „tisztogatások” után arányuk 4%-ra csökkent.⁵²

Más kérdés, hogy a lengyelek körében a világháború alatt és az azt követő évtizedekben széles körben elterjedt az a nézet, bár inkább hiedelemnek nevezhetjük, hogy a zsidók úgy általában mindenütt örömmel fogadták a Vörös Hadsereget. A pogromok a zsidók ellen irányultak, de nem azok ellen, akik esetleg vagy ténylegesen a szovjet uralom szolgálatába álltak, mert ők elmenekültek a német csapatok elől. Ráadásul nagyon sok helyen a Vörös Hadsereg visszavonulása után a helyi lakosok „csak” kirabolták a zsidókat, ez inkább a hatalmi vákuum kiaknázása, mintsem a „judeo-bolsevisták” gaztetteinek megbosszulása volt.

Rein idézi Jan Gross érdekes megállapítását, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a lengyelek sok helyen felszabadítóként fogadták a Wehrmachtot és sokan közülük készek voltak a náci megszállókkal kollaborálni. Később, talán lelkiismeret-furdalástól hajtva, a saját kezdeti németbarát magatartásukat kivetítették, „átruházták” a zsidókra, ami a bűnbakképzés tipikus formája.

Belorussziában a szovjetek nem is zsidókat, és nem is lengyeleket, hanem főleg beloruszokat helyeztek (volna) vezető pozíciókba. A fő gondjuk viszont ugyanaz volt, mint majd a német megszállóknak lesz: nem találtak elég szakképzett és megbízható beloruszt. A polgárosodottabb, írástudó zsidók jó része nem valamiféle politikai megbízhatóság, hanem egyszerűen szakértelmük miatt került vezető pozícióba 1940–1941-ben. A német meg-

⁵² Wendy LOWER: I. m. „Jezsovcsina”: IV. Rettegett Iván (1530–1584) a cári magánbirtokon, az opriscsinán lakó megbízható emberei, szolgálói, az opriscsikok bármit megtehettek az ország többi részén, a zemscsinán lakó bojárokkal, parasztokkal. Fekete öltözékben, fekete lovakon, nyergükön kutyafej és seprű jelvényt beszáguldozták a zemscsinát, bárkit elfoghattak, kirabolhattak, megkínózhattak, megölhettek. Nyikolaj Jezsov 1936–1938 között állt az NKVD élén, Sztálin parancsára és irányításával fékevesztett terrort zúdított az országra, százezrével gyilkolták meg még az SZKP tagjait is, ezért nevezték ezt az időszakot „jezsovcsinának”.

szállítás után a zsidókra a náci sárga foltot kényszerítettek, sok helyen ezt a hátukon és a mellükön is viselniük kellett. A helyi lakosság ezt „Sztálin-rendnek” vagy „Lenin-rendnek” csúfolta. A német megszállók által bevezetett antiszemita rendelkezések hamar éreztették a hatásukat. Régi barátok többé nem ismerték meg egymást, a „vegyes” házasságokban előfordult, hogy a férj a feleségét vagy a feleség a férjét jelentette fel, ha az zsidó volt. Előfordult az is, hogy egy anyós a saját menyét adta a hatóságok kezére. A megszállt területeken helyi lakosok töltötték be a fontosabb és természetesen a jelentéktlenebb közigazgatási pozíciókat is. A polgármesterek, a lakásügyekkel foglalkozó és más hivatalnokok nélkül, főleg a vidéki körzetekben a csekély létszámú német erők képtelenek lettek volna a zsidók azonosítására, ingó és ingatlan vagyontárgyaik felmérésére, elkobzására, a zsidók gettózására, végül lemészárlásukra. A náci által kinevezett új polgármesterek felügyelték a gettók megszervezését, közülük Belorussziában többen is rendszeresen bejártak a zsidók közé rabolni, gyilkolni. Bár a kollaboráns rendőrségben elvileg nem szolgálhattak volna a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) volt tagjai, még partizán hírszerzők is kénytelenek voltak jelenteni, hogy sok helyen vezető állásba kerültek a párttagok és a komszomolisták is. Gomelben például a helyi rendőri erők parancsnoka egy korábbi szovjet ezredes lett. A belorusz segédrendőrök több ezer zsidót gyilkoltak le, ezzel tehermentesítve a partizánok ellen küzdő német és szövetséges megszállókat. A német propaganda szerint a zsidók a partizánok segítői voltak. A polgári lakosság nem utolsósorban azért vett részt a zsidók üldözésében, mert jó alkalmuk nyílt a rablásra. Akadtak sokan, akik, miután kiszolgálták a szovjeteket, most új német uraiknak bizonyították a megbízhatóságukat a zsidók kirablásával, kínzásával, legyilkolásával. Ehhez még csak nem is kellett feltétlenül antiszemitának lenni.

Észtországban is felszabadítóként fogadták a németeket, és nagyon sokan készek voltak kollaborálni a megszállókkal. Amikor 1939 őszén az addig domináns politikai, gazdasági és kulturális pozícióban lévő mintegy 18 000 észtországi németet áttelepítették a Birodalomba, az észtek akár örülhettek is volna,

de többségük aggodalommal várta, kik lesznek az új uraik, elnyomóik. Észtországban alig 4400 zsidó élt, 75%-uknak sikerült még a német csapatok megérkezése előtt elmenekülni. Az NKVD 1940–1941-ben 439 észtországi zsidót (10%) deportált, körülbelül 10 000 észt mellett.⁵³ A judeo-bolsevista összeesküvés-elméleteknek az 1940–1941-es szovjet megszállás komoly táptalajt adott, bár csak egy maroknyi helyi zsidó kollaborált ténylegesen a bolsevikokkal. A német megszállók Kelet-Európában példátlan módon barátian, mint velük egyenlőkkel bántak az észtekkel, a 120 német biztonsági rendőr munkáját tízszer annyi észt közrendőr segítette. Nem segített a maradék helyi zsidón, hogy ez a stratégiai fontosságú ország végig a Wehrmacht ellenőrzése alatt maradt. A zsidók, később a cigányok összegyűjtését, letartóztatását, majd lemészárlásukat az észt rendőri segédcsapatok és a szovjetellenes függetlenségi harcban megszervezett észt partizánsereg, az Omakaitse 40 000 tagja hajtotta végre. A mintegy 750 észtországi zsidót 1941 szeptemberétől 1942 januárjáig fogták el, tartóztatták le, majd többségüket hosszabb-rövidebb ideig tartó kihallgatás után agyonlőtték. Ezzel Észtország lett az első „zsidómentes” ország a nácik által megszállt Európában. Amikor a rendszerváltás után megnyíltak az észtországi levéltárak is, Ruth Bettina Birn kanadai történész, aki hajdan Goldhagen egyik legkeményebb bírálója volt,⁵⁴ az elsők között tanulmányozhatta a letartóztatott zsidók rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyveit. Megállapította, ezek az emberek nem is sejtették, hogy alig néhány óra múlva agyonlövik őket. Bár azért kerültek az észt rendőrség fogságába, mert zsidók voltak, azzal vádolták őket, hogy kommunistaszimpatizánsok, felforgató elemek stb. Általában kihallgatták a szomszédaikat, ismerőseiket is, és azok rendre megcáfolták ezeket a vádakat. Az elfogott zsidók tudták magukról, hogy ártatlanok, azt is tudták, hogy a kihallgatott

⁵³ Anton WEISS-WENDT: The Soviet Occupation of Estonia in 1940–41 and the Jews. *Holocaust and Genocide Studies*, 1998/2. 308–325., 314–317.

⁵⁴ Ruth Bettina BIRN: Revising the Holocaust. *The Historical Journal of Cambridge*, 1997/1. 195–215.

tanúk nem vallottak ellenük, ezért volt olyan nehéz elhinniük, hogy akár már kihallgatásuk másnapján kivégzik őket.⁵⁵

Figyelemre méltó, hogy a német biztonsági rendőrség csak 1942 végén látott hozzá a helyi cigányok, mintegy 800 fő „begyűjtéséhez”, majd őket is az észti segédcapataik lőtték agyon. Az ő tragikus történetük is cáfolja azt az állítást, hogy Hitler valamennyi szovjet zsidó és cigány legyilkolására adott parancsot még 1941. június 22. előtt. A helyi hatóságokon nagyon sok múltott, ez Észtországban is bebizonyosodott. Itt az elmebetegek életét megkímélték, és a homoszexuálisokat sem háborgatták, ellentétben a németországi politikával és gyakorlattal.

Új, átfogó holokausztinterpretációval a neves amerikai történész, Timothy Snyder állt elő 2015-ben.⁵⁶ Már kiindulópontja is erősen vitatható. Vélekedése szerint Hitler ökológiai katasztrófától félt, attól rettegett, hogy a zsidók megfoszthatják az árjákat természetes erőforrásaiktól, főleg az élelmiszerektől. Hitler világnézetéről, antiszemitizmusáról az elmúlt évtizedekben sokan, sokat írtak, most Snyder nem tett mást, mint hogy egyetlen elemet kiragadott a náci vezér antiszemitizmusából. Hitler, bár időnként úgy tűnik Snyder elemzéséből, nem volt anarchista, ő erős államot épített a már meglévő németországi katonai-gazdasági-bürokratikus alapokra, és ezt a hatalmas apparátust életterhódító, rasszista és antiszemita politikája szolgálatába állította. Snyder leragadt annál, amit Hitler a zsidókról az 1920-as években leírt, és nem vette figyelembe, a korai intencionalisták nyomdokain haladva, hogy mi mindent mondott a zsidókról Hitler az 1930-as és 1940-es években, és azt sem, hogy mi mindent tett. Monográfiájából úgy tűnik, mintha nem folytak volna komoly kutatások a náci bürokráciával, a megszállási politikát befolyásoló helyi hatóságokkal kapcsolatban. Snyder egyik fő tétele szerint a zsidók pusztulását Kelet-Európában a kettős, sztálini

⁵⁵ Uó: Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe. The Case of the Estonian Security Police. *Contemporary European History*, 2001/2. 181–198.

⁵⁶ Timothy SNYDER: *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. Tim Duggan Books, New York, 2015. (Magyarul lásd: *Fekete Föld. A holokauszt: múlt és fenyegető jövő*. 21. Század Kiadó, Budapest, 2016.)

és hitleri megszállás, a helyi állami struktúrák elpusztítása, a társadalmak deformálása okozta.

Tételét nem sikerült meggyőzően bizonyítania már a német invázió utáni pogromok leírásakor sem. Figyelmen kívül hagyta, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékában meghűzött új határoktól keletre, vagyis az „eredeti” szovjet területeken, amelyek német megszállás alá kerültek, ugyanúgy lemészárolták a zsidókat, mint a nyugat-lengyelországi területeken, ahol „csak” egy megszállást kellett a helyi lakosságnak elszenvednie. Snyder nem tudta bebizonyítani, hogy az 1941. júniusi–júliusi pogromokban az irányító szerepet azok játszották, akik előzőleg a szovjet megszállókat kiszolgálták. Dieter Pohl joggal állapította meg Snyder könyvéről írott recenziójában, hogy ez igaz lehetett Észak-Bukovinában és Besszarábiában, de másutt nem.⁵⁷ A román hatóságok és a helyi román lakosok hallgatólagos megállapodása vezetett ezeken a területeken a zsidók deportálásához és lemészárlásához. Ezzel a „judeo-bolsevista” zsidókat tették meg bűnbaknak, és el akarták felejtetni, hogy milyen sok román keresztény szolgálta buzgón a szovjeteket 1940–1941-ben. Snyder, hogy fő tételét, mely szerint az állami struktúrák szétverése és a kettős megszállás okozta a zsidók pusztulását, bizonyíthassa, kénytelen volt alaposan alábecsülni az ukrán és litván antiszemitizmus tömegbefolyását. Az ukrán nacionalisták döntő többsége nem volt szovjet kollaboráns, ők az illegalitásból jöttek elő, és láttak hozzá az oroszok, a kommunisták, a lengyelek és a zsidók lemészárlásához. Amikor például a szovjet hatóságok által pozícióhoz juttatott lengyelt öltek meg, csak a „bűnöst” végezték ki, a családtagjait megkímélték. Ha olyan zsidó került a kezeik közé, aki valamilyen hivatalban, állásban szolgálta a szovjeteket, akkor az egész családját kiirtották. Snyder, Nolte nyomdokain haladva, a Gulagot ha nem is Auschwitz okának, de legalább inspirálójának tartja, és a legismertebb haláltábornok pusztán nagymértékben a szovjet modell alapján működő óriási munkatábornak nevezi. Igyekszik a lengyelek antiszemitizmusá-

⁵⁷ Dieter POHL: Old and New Interpretations Regarding the Origins of the Holocaust. *Yad Vashem Studies*, 44 (2016/1.) 283–291.

ról is olyan keveset írni, amelyen keveset csak lehet. Nyilván ezért nem említi Jedwabnét, és nem tárgyalja érdemben az ukrainai, belorussziai, baltikumi pogromokat sem. Amikor a lengyel Honi Hadsereg egységei belorusszokat vagy litván nacionalistákat gyilkoltak, ezekről az esetekről nem ír, csak arról, amikor az NKVD ölte halomra a lengyel partizánokat. Amikor Snyder az általa legjobban ismert területről, Kelet-Európából kimozdul, és összehasonlításokkal próbálkozik, sokszor melléfog. Magyarország a legjobb példa arra, hogy bár a német megszállás után is fennmaradt az állami struktúra, csak akkor szünetelt egy-egy rövid ideig a zsidók deportálása, amikor erre Horthy Miklós kormányzó, illetve Szálasi Ferenc „nemzetvezető” utasítást adott. Az állami struktúra megléte nem akadályozta meg Magyarországon sem a zsidók lemészárlását.

Összefoglalás

Az 1990-es évek második felétől, a Goldhagen-vita óta nem volt sok ország sok holokauszt-történészének részvételével zajló tudományos vita. Erich Haberer kanadai történész már 2011-ben joggal állapította meg az egyik szellemes recenziójában, amelyet egy olyan szerző könyvéről írt, aki magát az „intencionalisták” és „funkcionalisták” táborán kívül-, sőt ezek felett állónak nevezte, hogy ezeket „a hajdanán egymással élesen szembenálló interpretációs koncepciókat mára már a történészek többsége meghaladta, és ezeken túllépve elemzéseikben az ideológiai és strukturális okok különféle fokozatú kombinációjával magyarázzák a náci népirtást”.⁵⁸ Ez döntően Ian Kershaw brit történésznek köszönhető, aki monumentális Hitler-életrajzában megfogalmazta az ideológiai-motivált bürokrácia működési

⁵⁸ ERICH HABERER: *Victimized Estonians Murder „Bolshevized Jews”*. *Yad Vashem Studies*, 39 (2011/2.) 235–250., 237. Recenzió ANTON WEISS-WENDT *Murder Without Hatred. Estonians and the Holocaust* (Syracuse University Press, Syracuse, 2011) könyvéről.

alapelvét: a Führer szellemében dolgozni a Führerért.⁵⁹ Kulka megállapítása szerint Kershaw képes volt a hosszadalmas, évtizedekig tartó, frusztráló intencionalista-strukturalista (funkcionalista) vitát eldönteni.⁶⁰ Kershaw ünneplése ebben a kérdésben azonban nem tűnik teljesen jogosnak. Arendt már az 1960-as évek elején hosszan idézte Eichmannt, aki a maga részéről Hans Frankra hivatkozott. A lengyel főkormányzó 1942-ben kifejtette a Harmadik Birodalom „kategorikus imperativusza” alapelvét: „Ügy kell cselekedni, hogy a Führer, ha tudná, mit tesz, jóváhagyná azt.”⁶¹ Más kérdés, hogy Arendt kis túlzással akár Eichmann védőügyvédje is lehetett volna. Ő úgy vélte, és hosszan érvelve elő is adta, hogy a náci totális diktatúrában senki, így Eichmann sem volt képes fölfogni, hogy amikor végrehajtja a parancsokat, akkor esetleg bűnt követ el.

Ma már úgy tűnik, Christopher Browning sem ragaszkodik mereven ahhoz a tételéhez, hogy „1941-ben két hitleri döntés született, először a júliusi győzelmi mámorban a szovjet zsidók, majd szeptember végén, október közepén, az őszi nagy győzelmek idején valamennyi európai zsidó lemészárlásáról”.⁶² Mint fentebb láttuk, nemcsak Peter Longerich, hanem volt alkotótársa, Jürgen Matthäus is, nem élesen, nem nyíltan, de igen meggyőzően érvelt amellett, hogy 1941 őszeig semmiféle általános, a zsidók legyilkolására vonatkozó parancsot nem adott ki Hitler. Több történész is azon a véleményen van, hogy ha meg akarjuk tudni, hogy Hitler mit gondolt, akkor meg kell vizsgálni, hogy Himmler mit cselekedett. Ha július 15. körül Hitler valóban parancsot adott

⁵⁹ Ian KERSHAW: *Hitler 1889–1936: Hubris*. I. Penguin Books, London, 1998; Uó: *Hitler 1936–1945: Nemesis*. II. Penguin Books, London, 2000. (Magyarul lásd: *Hitler 1889–1936. Hybris*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003; *Hitler 1889–1936. Nemesis*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2004.)

⁶⁰ Otto Dov KULKA: Uniqueness in Context. *Yad Vashem Studies*, 44 (2016/2.) 247–260. Recenzió Ian KERSHAW: *To Hell and Back: Europe 1914–1949* (Penguin Books, London, 2015) könyvéről.

⁶¹ Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2000. 158. (Az első angol nyelvű kiadás: 1963.)

⁶² Christopher R. BROWNING: The Decision-Making Process. In: Dan STONE (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Palgrave Macmillan, London, 2004. 173–196.

volna valamennyi szovjet zsidó lemészárlására, akkor nem érhető, hogy augusztus 1-jén Himmler miért ad parancsot „csak” a felnőtt férfi zsidók agyonlövésére. Amikor 1941. augusztus 31-én Minszkben a 322-es rendőrzászlóalj tagjai parancsot kaptak, hogy 700 zsidót löjjenek agyon, 79 rendőr „beteget jelentett”, és egykorú jelentésükben az agyonlöttek között megemlítették, hogy 64 nőt azért végeztek ki, mert nem viselték a sárga csillagot.⁶³ Ezek szerint 1941. szeptember 1-jén még mindig szükségesnek látták „megindokolni”, miért is öldökölnek fegyvertelen, civil zsidó nőket (is). Ez is azt bizonyítja, hogy ekkoriban még nem létezett olyan átfogó, általános parancs, amely minden egyes zsidó kivégzéséről szólt.

Hitler önmagát többször is „reagáló” politikusnak nevezte, akit csak politikai ellenfelei kényszerítettek bizonyos lépések megtételére. Valószínűbbnek tűnik, hogy október 23. előtt valamikor, amikor egy rövid ideig, október 15–18. között úgy tűnt, hogy sikerül Moszkvát is elfoglalni, Hitler valóban kiadhatott egy általános utasítást az európai zsidók lemészárlására. Ám ha Hitlert valóban lehetett befolyásolni, akkor a hadiesemények alakulása ezt bizonyosan megtette. A már egyszer kiadott népirtó parancsot nem vonta vissza, és makacsul ragaszkodott annak végrehajtásához 1942-ben is, amikor már – talán mindenkinél hamarabb – megértette, hogy ezt a háborút nem fogja tudni megnyerni. Ennek racionális magyarázatát abban lehet megtalálni, hogy ő is jól tudta, mint környezetében többen is, hogy a történelemben példátlan bűncselekményt követnek el. Tudta, minél több intézményt és embert von be ennek végrehajtásába, minél többen lesznek cinkosai, haszonélvezői a zsidók lemészárlásának, annál kevésbé valószínű az 1918-as „árulás” megismétlődése.

A holokauszt egyediségéről és más népirtásokkal történő összehasonlíthatóságáról komoly viták folytak az elmúlt években. Egyes történészek, állapította meg Dan Michman, valóságos keresztes hadjáratot indítottak a holokauszt „egyedisége” ellen, pedig például a gyarmatokon elkövetett tömeggyilkosságokkal

⁶³ Richard BREITMAN: *Official Secrets. What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew*. Hill and Wang, New York, 1998.

foglalkozó szakemberek inkább tekinthetnék a holokausztot és a vele foglalkozókat szövetségesüknek, nem ellenségüknek vagy konkurensüknek. Michman professzor azért is tartja, egyébként teljesen jogosan, sajnálatosnak ezt a keresztes hadjáratot, mert a holokauszt egyediségének elismerése nem akadályozza az összehasonlítást és a holokauszt történelmi kontextusba helyezését.⁶⁴

Amikor Alexandria Ocasio-Cortez New York-i demokrata képviselő 2019 júniusában az amerikai–mexikói határon létesített internáló táborokat a náci koncentrációs táboraihoz hasonlította, sőt a „Never again!”, általában a holokauszttal kapcsolatos jelszót a blogbejegyzéséhez fűzte, botrány tört ki. A nagy tekintélyű United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) nyílt levélben kijelentette: egyértelműen elutasítja, hogy bárki a holokauszt és más, akár múltbeli, akár jelenlegi események között analógiákat próbáljon kreálni.⁶⁵ Igazi botrány akkor lett az ügyből, amikor 23 országból 565 történész, egyetemi tanár, többségükben nem is holokauszttal foglalkozó szakemberek írták alá azt a levelet, amelyben élesen bírálták, alapvetően történelmietlennek nevezték az USHMM állásfoglalását. Omer Bartov, Jan Grabowski, Renée Poznanski és kollégáik kijelentették: a holokauszt oktatásának lényegéhez tartozik felhívni a figyelmet azokra a veszélyes tendenciákra, amelyek az emberi jogok megsértéséhez vezetnek, fájdalmat és szenvedést okoznak. Ehhez lényeges a holokauszttal való hasonlóságokra felhívni a figyelmet.⁶⁶

A balti államokban, mint általában azokon a kelet-európai területeken, amelyek a viszonylag rövid életű (1939–1941) náci–szovjet barátság és együttműködés időszakában szovjet meg-

⁶⁴ Dan MICHMAN: Holocaust in Poland. An Outsider's View of its Place within Recent General Developments in Holocaust Historiography. In: Antony POLONSKY–Hanna WĘGRZYNEK–Andrzej ŻBIKOWSKI (eds.): I. m. 386–401.

⁶⁵ <https://www.ushmm.org/information/press/press-releases/statement-regarding-the-museums-position-on-holocaust-analogies> (June 24, 2019.) (Letöltve: 2020. 06. 01.)

⁶⁶ <https://www.nybooks.com/daily/2019/07/01/an-open-letter-to-the-director-of-the-holocaust-memorial-museum> (July 1, 2019.) (Letöltve: 2020. 06. 01.)

szállás alá kerültek, ez traumatikus élményt és tapasztalatot jelentett. Ami az 1944–1945 után szovjet megszállás alá került területeken az elmúlt évtizedekben kezd általánossá válni, azt bizvást lehet „versengő mártírológiának” nevezni. Annak, aki a zsidók második világháborús szenvedéstörténetét említi, jobboldali és főleg szélsőjobboldali nacionalisták a szemébe vágják, hogy mások, a többség mennyivel hosszabb ideig szenvedett, és időnként még azt is állítják, hogy mennyivel többet is szenvedett az úgymond „judeo-bolsevisták” és honi kollaboránsaik 1990-ig tartó uralma alatt. A balti államokban és Ukrajnában több náci kollaboránst, mint antikommunista függetlenségi harcost tisztelnek. Köztük Kazys Škirpa volt litván kollaboráns miniszterelnököt, aki a Litván Aktivisták Front alapítója volt, és 1941-ben több ezer zsidót mészárolt le az embereivel. 1995-ben hazájában állami pompával temették újra. Sok lett szemében Voldemars Veiss, a kollaboráns lett önvédelmi szervezet és a Waffen SS lett légiójának parancsnoka is antikommunista nemzeti hős, az első lett, aki a Vaskereszt Lovagkeresztje kitüntetését megkapta. Sztepan Andrijovics Bandera a náci kollaboráns Ukrán Nacionalisták Szervezete alapítója, akinek emberei több ezer zsidót és lengyelt gyilkoltak meg. Ma Nyugat-Ukrajnában nemzeti hősként tisztelik.⁶⁷

A holokauszttal kapcsolatos emlékezetpolitikai viták különösen élesek Lengyelországban, ahol már az 1968-as, hivatalosan „anticionistának” nevezett antiszemita kampány után elkezdtek ünnepelni az embermentőket. A rendszerváltás után a mai jobboldaliak átvették ezt a témát, és eljutottak odáig, hogy több százezer lengyel embermentőről beszélnek. A délkelet-lengyelországi Markowában 2016 tavaszán avatták fel az embermentő Ulma családnak és általában a lengyelországi embermentőknek szentelt múzeumot. A család tagjait, a szülőket és hat gyereküket (a legkisebb két-, a legidősebb nyolcéves volt) mind egy szálig legyilkolták 1944. március 24-én, miután zsidók rejtegetéséért feljelentették őket. A markowai múzeumot a ma már nemzetközi

⁶⁷ <https://www.rubaltic.ru/article/kultura-i-istoriya/11042019-pamyatnik-nantsistam-v-pribaltike-kotorye-zhdut-kuvaldy> (Letöltve: 2020. 06. 01.)

szinten is hírhedt Nemzeti Emlékezet Intézet történész szakértői hozták létre. Nem véletlen, hogy itt egy szót sem olvashat a látogató arról, hogy a környékbeli falvakban, amikor az Ulma család lemészárlásának híre elterjedt, sok rejtőzködő, elbűjtatott zsidót saját addigi mentőik vertek agyon vagy jelentettek fel a németeknél. Arról sem tájékoztatják a látogatókat, hogy amikor 1942-ben elkezdtek a kisebb gettókat is felszámolni, és ezekből a nagyvárosi gettóba vagy a közeli vasúti csomópontokhoz kellett szállítani-vinni a zsidókat, ehhez egyszerűen nem volt elég német rendőr vagy SS-katona. Így a lengyel Kék Rendőrség tagjai, tűzoltók, egyszerű parasztok vettek részt a zsidók összegyűjtésében, volt, ahol előbb kirabolva őket. Egy holokauszt-túlélő becslése szerint csak magában Markowában 200 zsidót öltek meg, raboltak ki a helyi lakosok.⁶⁸ A lengyel közvélemény jelentős része azonban jobban szeret arról olvasni, hallani, hogy Lengyelország a „népek Krisztusa”, hogy a lengyelek minden más népnél többet szenvedtek a második világháború idején, hogy milyen hatalmas németellenes ellenállási mozgalom volt, és milyen sokan, mint az Ulma család tagjai is, áldozták életüket, miközben zsidó honfitársaiknak próbáltak segíteni. Amikor 2018 elején Lengyelországban törvényt hoztak arról, hogy három év börtönt kaphat az, aki a lengyelek nációkkal való kollaborálásáról ír vagy beszél, világszerte nagy felháborodás tört ki. Még abban az évben jelentősen módosították a törvényt, úgymond tudományos célból még ilyen tartalmú kijelentést is lehet tenni. Viszont komoly lengyel jobboldali politikusok többször hangoztatták, hogy az egész lengyel nép, miként a dánok, megérdemelnék a „Világ Igaza” kitüntetését.

2020 februárjában Jeruzsálemben a lengyel Külpolitikai Intézet és az izraeli Külkapcsolatok Intézete konferenciát szervezett. Ezen előadást tartott Andrzej Nowak ismert jobboldali lengyel történész, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársa, a krakkói Jagelló Egyetem professzora. Nowak idézte Yehuda Bauert, akit a holokauszt legnagyobb szaktekintélyének nevezett. Bauer a saját

⁶⁸ Jan GRABOWSKI–Dariusz LIBIONKA: Distorting and Rewriting the History of the Holocaust in Poland. The Case of the Ulma Family Museum of Poles Saving Jews During World War II in Markowa. *Yad Vashem Studies*, 45 (2017/2.) 29–60.

előadásában említést tett a holokauszt történetének eltorzítóiról, akik „imádják” a holokauszt emlékezetét, emlékműveket és múzeumokat építenek, de ők valójában csak „a halott zsidókat szeretik”. Nowak viszont rosszállóan szólt a lengyel holokauszttörténészek „Új Iskolájáról” is, akik csak arról hajlandók írni, hogyan gyilkolták nagyon buzgón a lengyel parasztok a zsidókat, de arról már nem ejtenek szót, hogy a parasztok maguk is áldozatok voltak. Nowak kiemelte, hogy beszélni kell a nácik által legyilkolt nem zsidó milliókról, arról, hogy a háború előtti lengyel lakosság 10%-a pusztult el a világháború idején. Szerinte Grabowskinak semmiféle bizonyítéka sincs arra, hogy a lengyelek 200 000 zsidót öltek volna meg. (Ezt, mint fentebb jeleztük, Grabowski sem állítja.) Bauernek azt a kijelentését, hogy a lengyelországi zsidók 90%-a elpusztult a holokausztban, és a történeti kutatásoknak meg kell állapítaniuk, hogy ebben milyen mértékű volt a lengyelek felelőssége, többek között Jakub Kumoch izraeli lengyel követ is élesen bírálta. Nowak professzor beszámolója azzal zárult, hogy a konferencián felszólalt a nézők közül valaki, és felvetette a Lengyelországban lévő „uratlan”, örökös nélküli vagyon kérdését. Ez micsoda? – kérdezte Nowak: történelmi igazság, morális kötelesség, pénz vagy valami más?⁶⁹

Bauer professzor tömör válaszában utalt arra, hogy amikor dr. Aharon Mor felvetette az örökös nélküli zsidó vagyonok lengyelországi kérdését, ő megjegyezte, hogy ez megoldhatatlan probléma, de ezt Nowak professzor elhallgatta. Viszont azt állítani, hogy most az izraelieket a kapzsiság, és nem a történelmi igazság keresése motiválja, nem egyéb, mint egy régi antiszemita rágalom. Mindabból, amit Nowak előadott, úgy tűnik, hogy a lengyeleknek csak a pénz számít, természetesen a zsidók rovására. A zsidók hajdani tulajdona (házak, lakások, üzletek, értéktárgyak, műtárgyak, könyvek, mindenféle holmi, minden, amit a németek nem tudtak elvinni [és ez nem volt valami sok]) most a lengyelek kezében, tulajdonában van. Ma a lengyelek élnek olyan házakban, és olyan vagyontárgyak vannak náluk, amelyek vala-

⁶⁹ Andrzej NOWAK: Guilt and Responsibility. *Israel Journal of Foreign Affairs*, 2020. 05. 24.

ha zsidóké voltak. Sok mindent a kommunisták államosítottak, majd a posztkommunista rezsim és magánszemélyek tulajdonába jutott. Van ma félelem Lengyelországban, hogy a zsidók visszajönnek, és követelik a vagyonukat, de a zsidó követelések Birkenauban füstté váltak. Bauer professzor szerint nagyon sajnálatos, hogy Nowak professzor szerint a zsidók csak egy dolgot akarnak Lengyelországtól – pénzt. A valóság éppen az ellenkezője. Amit a hivatalos Lengyelország akar, az a *peniådze*, a vagyon, a pénz, amihez a genocídium révén jutottak. Örömteli viszont, fejezte be a polémiát Bauer professzor, hogy vannak más lengyel tudósok, akik inkább vele értenek egyet, és nem Nowakkal.⁷⁰

A történelmi emlékezet problémakörének kiváló szakértője, a német Aleida Assmann professzor 2015 tavaszán, tehát a második világháború vége után hetven évvel egyik írásában megemlítette, hogy új emlékezetkultúra van kialakulóban Európában. A hagyományos nemzeti öndicsőítés helyébe, amely a büszkeségen és a szenvedéseken alapult, egyre inkább előtérbe kerül az önkritikus múltszemlélet. Nyugat-Németországban hosszú évekig hallgatólagos megállapodás volt arról, hogy senki nem említette, hogy bárki is személyes kapcsolatban állt volna a náci rezsimmel. Ezzel szemben Kelet-Németországban a hősi anti-fasiszta ellenállás mítoszát ápolták és terjesztették. Az 1968 utáni generációváltás, majd 1989 után a rendszerváltás is segített ezeken túllépni. A történelmi mérőöldkő Richard von Weizsäcker köztársasági elnök 1985. május 8-i beszéde volt, amelyben május 8-át a „felszabadulás napjának” nevezte. Amit az elmúlt években megfigyelhetünk, az a nemzeti mítoszok eróziója, a kollaboráció, a háborús bűnök megismerése, feltárása. Németországban a holokauszt-túlélők is segítettek az iskolákban, egyetemeken azzal, hogy elmondták, mit és hogyan éltek át. Assmann professzor már 2015-ben sajnálattal állapította meg, hogy a holokauszt-túlélők már nincsenek közöttünk. A holokausztot az emberiség ellen elkövetett bűnök közül a legjobban dokumentálnak nevezte. Ugyanakkor május 8-ára csak Nyugat-Európában lehet mint felszabadulásra, felszabadításra emlékezni. Kelet-Európában ez a

⁷⁰ Yehuda BAUER: *Peniådze*. *Israel Journal of Foreign Affairs*, 2020. 05. 24.

nap az új megszállás, az új rabszolgaság kezdete is. Nincs közös mesternarratíva az első világháborúról sem, ez 2014-ben, a világháború kitörésének 100. évfordulóján kiderült, de legalább odáig eljutottunk, hogy a másik álláspontját, nézőpontját kölcsönösen figyelembe veszik. Amikor 2005-ben január 27-ét, az auschwitzi haláltábor felszabadulásának napját svéd kezdeményezésre az Európai Parlament, majd az ENSZ is a holokauszt nemzetközi emléknapjává nyilvánította, a kelet-európai országok azonnal reagáltak. Vaclav Havel cseh köztársasági elnök már ekkor javasolta, hogy általában az önkényuralmak áldozatainak is legyen emléknapja. 2008. június 3-án jelent meg a Prágai Nyilatkozat, amely augusztus 23-át, a Hitler–Sztálin-, ismertebb nevén a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírásának napját nyilvánította az önkényuralmak áldozatainak emléknapjává, kimondva, hogy a kommunista rezsimek által elkövetett bűnök is emberiesség elleni bűnök.⁷¹ Január 27. lett az első páneurópai emléknap, de Kelet-Európa legtöbb országában a hangsúlyt augusztus 23-ára szeretik tenni. (Románia és Szlovákia e szempontból az üdítő kivételek, Ion Antonescu román, illetve Josef Tiso szlovák náci kollaboráns államfők rehabilitálását egyetlen komoly politikus vagy történész sem követeli.)

Azt, hogy a kommunista rezsimek áldozataira méltóképpen kell emlékezni, néhány szélsőbaloldali értelmiségin kívül senki sem vitatja Európában. A holokauszt viszont, Antony Polonsky találó megfogalmazása szerint, olyan traumatikus emlék, amelyet nem lehet elfelejteni, és nem lehet rá emlékezni. Velünk él, bennünk van, mint egy idegentest, amelytől nem szabadulhatunk.⁷² Jan Błoński lengyel történész még 1987-ben figyelmeztette azokat a fiatal honfitársait, akik a holokausztra való emlékezést azzal próbálják elintézni, hogy egyrészt elvetik a kollektív bűnösség elvét, másrészt azt hangoztatják, hogy elegendő, ha ezt a bűnt (mármint a zsidók legyilkolását a második világhábo-

⁷¹ Aleida ASSMANN: *Culture of Remembrance* (18. 03. 2015.) <https://www.deutschland.de/en/topic/politics/germany-europe/culture-of-remembrance> (Letöltve: 2020. 06. 01.)

⁷² Antony POLONSKY: *Poles, Jews and the Problems of a Divided Memory*. *Ab Imperio*, 2004/2. 125–147.

rú idején) elítélik, mint minden más igazságtalanságot, minden erőszakos cselekményt. Błoński nekik a következőket válaszolta: „Hazánk nem egy hotel, ahol a vendégek távozása után kimossuk az ágyneműt. Ez az otthonunk, amely mindenekelőtt az emlékezetre épül: az emlékezet az identitásunk lényege [...] hogy megtisztuljunk Káin után, ahhoz legfőképpen emlékezni kell Ábelre. Ő nem volt egyedül, velünk élt, az otthonukban, a földünkön; vére ott van a falakon, beleivódott a földbe [...] Magunkat az igazság fényében kell látnunk.”⁷³

⁷³ Jan BŁOŃSKI: Szegény lengyelek a gettóra néznek. *Múlt és Jövő*, 1995/3. 28–35. (Az esszé lengyelül eredetileg a *Tygodnik Powszechny* 1987. január 11-i számában jelent meg.)

A Hollandiából hazaérkezett gyerekek hozzátartozóik kíséretében hazaindulnak a Keleti pályaudvarról, 1921.

Forrás: BTM Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény / Eredeti: Müllner János (1870–1925)